A FRONTEIRA ENTRE GALEGO E PORTUGUÉS. A PERSPECTIVA PORTUGUESA

Xosé Afonso Álvarez Pérez
Centro de Linguística da Universidade de Lisboa

O tema que nos foi proposto examinar é, obviamente, un asunto poliédrico que excede, con moito, os límites da Lingüística, para atanguer tamén aspectos etnográficos, históricos, políticos, sociais, etc., inherentes a calquera aproximación ao concepto de *fronteira* (ou, mellor, *espazo fronteirizo*). Do mesmo modo, subxace unha cuestión terminolóxica ou, máis ben, de perspectivas, no que respecta ao obxecto de estudo, pois as etiquetas *galego* e *portugués* poden designar, nunha perspectiva estritamente lingüística, dúas ramas dun mesmo sistema lingüístico (integradas, por súa vez, dentro dun amplo *continuum* románico), coa súa natural variación diatópica, diafásica e diastrática. Porén, desde outro punto de vista, eses mesmos nomes designan dúas linguas estándar ben delimitadas, con cadansúa normativa oficial e diferente estatuto en termos legais e de prestixio. É con este segundo ollar que se suscitan as disputas sobre se galego e portugués son unha ou dúas linguas (ou, se callar, trino), que ornan o espírito fratricida do noso país e sobre as cales a Lingüística *stricto sensu* non ten a palabra decisiva.

Dadas as naturais limitacións de espazo, os apartados desta contribución serán necesariamente sumarios. En primeiro lugar, daranse unhas notas sobre o nacemento do reino de Portugal e o establecemento progresivo dunha fronteira que o afasta de Galicia. No segundo apartado reflexionarase sobre o propio concepto de *espazo fronteirizo*, as relacións que se tecen entre os dous lados da Raia e as súas implicacións lingüísticas, exemplificadas sobre todo co clásico estudo de Maria José de Moura Santos. A terceira sección dá conta das reflexións dalgúns lingüistas portugueses contemporáneos sobre o estatuto do galego e do portugués. O cuarto capítulo quere comentar diferentes materiais lingüísticos ou bibliográficos que poden ser de interese para o estudo dos falares portugueses setentrionais, mentres que o quinto está consagrado á (breve) presentación de diferentes proxectos e traballos, desenvolvidos desde Portugal nos últimos dez anos, dedicados

A elaboración deste traballo beneficiouse de axudas dos programas de recursos humanos do Ministerio de Ciencia e Innovación (Goberno de España) e da Fundação para a Ciência e a Tecnologia (Goberno de Portugal).

ao estudo do portugués setentrional e, na maioría dos casos, ao establecemento de comparacións coa lingua falada do outro lado da Raia[1].

1. A CONFORMACIÓN HISTÓRICA DA FRONTEIRA

Como é sabido, Galicia e o norte de Portugal, a grandes trazas, o territorio da antiga *Gallaecia*, separaron os seus camiños nos inicios do s. xii. En 1096, D. Henrique de Borgoña e Dona Teresa recibían de D. Afonso VI o goberno do *Condado Portucalense*, unha división administrativa de límites imprecisos, pois flutuaba segundo fose avanzando ou recuando a *Reconquista*. Á morte de D. Henrique en 1112, Dona Teresa asume o goberno do Condado, nunha época convulsa. Diferentes conflitos internos, a guerra cos almorábides e a súa relación co nobre galego Fernando Pérez de Traba foron consolidando unha oposición contra a súa figura, encabezada finalmente polo seu propio fillo Afonso Henriques, que a derrota na batalla de San Mamede, evento que a historiografía portuguesa considera, cunha visión mitificada, a acta de nacemento de Portugal, se ben que non foi ata 1139 que Afonso Henriques se proclamou formalmente rei e só en 1143, mediante o Tratado de Zamora, o seu primo D. Afonso VII de León e de Castela, aspirante á coroa imperial, recoñeceu a independencia do Reino.

A delimitación das fronteiras entre o novo reino de Portugal e os reinos de León e Castela foi un proceso gradual e demorado, especialmente na franxa oriental, a fronteira norte-sur, se ben que Galicia non estivo exenta de problemas. No ano 1137, o Tratado de Tui declarou o cese das hostilidades, mais non impediu as frecuentes incursións das tropas de Afonso Henriques en territorio galego, ata 1169. Con todo, non son só as expedicións militares as que alteran a liña de fronteira ou a *anulan*, pois existen outros factores, como as loitas internas entre os nobres galegos, que simpatizaban ora con León ora con Portugal, ou a dependencia eclesiástica de boa parte do sur de Galicia do arcebispado de Braga, situación que se arrastrou ata o Gran Cisma de Occidente.

---

1 Cómpre explicitar que se deixou fóra de modo consciente a variedade falada no val das Ellas, no recanto noroccidental da provincia española de Cáceres, denominada por algúns investigadores «galego de Cáceres», unha etiqueta non exenta de polémica. Trátase dunha cuestión que merecería un comentario polo miúdo que non é posible nos límites asignados a este traballo, xa amplamente excedidos. Convén sinalar, no entanto, que a pesar do papel relevante de filólogos portugueses no estudo desta área nos primeiros tempos —entre eles, Vasconcellos (1927 e 1933), Cintra (1959) e Maia (1977)—, o interese da lingüística portuguesa actual por ese territorio é marxinal.

Cómpre ter tamén presente que na época medieval é errado falar de *liña de fronteira*, pois o que existe é unha *zona de fronteira*, un espazo impreciso, delimitado en varios casos por castelos e fortalezas defensivas, en cuxo interior se sitúa a oscilante liña fronteiriza. A perda progresiva de poder dos nobres en favor dos reis e, en consecuencia, o proceso de creación dos estados modernos implican a necesidade dun control máis eficaz das posesións territoriais e do cómputo dos habitantes susceptibles de pagaren tributos.

En 1864 asínase o Tratado de Lisboa entre España e Portugal[2], coa intención declarada de «fazer dessapparecer a situaçâo anomala em que, à sombra de antigas tradiçôes feudaes tem permanecido até hoje alguns povos immédiates à linha divisoria de ambos os Estados com reconhecido e commun prejuizo destes» (Preámbulo). En efecto, había ao longo da Raia diferentes situacións anómalas que prexudicaban o pleno exercicio da soberanía dos estados. No caso que nos ocupa, a primeira peculiaridade era o Couto Mixto, unha área de 27 km^2 situada entre Montalegre e Xinzo de Limia que gozaba de ampla autonomía respecto de España e Portugal e funcionaba, *de facto*, como un microestado: os seus habitantes podían escoller nacionalidade, tiñan exención de impostos e do servizo militar, gozaban de ampla inmunidade fronte á acción da xustiza real, etc.[3]. A outra *anomalía* eran as numerosas *aldeas promiscuas*, localidades que se foron establecendo sobre a propia liña de fronteira e que, beneficiándose da localización ambigua, eran con frecuencia lugar de paso ou refuxio de criminais escapados de calquera das dúas xustizas, de desertores do servizo militar ou, por suposto, campo de acción de contrabandistas de varios xéneros. A solución acordada no Tratado de Lisboa foi integrar en Galicia o Couto Mixto (hoxe está repartido entre os actuais concellos de Calvos de Randín e Baltar) e en Portugal as aldeas promiscuas de Soutelinho da Raia, Cambedo[4] e Lama de Arcos.

[2] Dispoñible nunha tradución galega en http://gl.wikisource.org/wiki/Tratado_de_Lisboa_de_1864 (última consulta: 11/01/2011).

[3] Non están claras as orixes deste peculiar territorio raiano. Pénsase que naceu como couto ligado ao castelo da Picoña no momento de separación de Galicia e Portugal. Xa en 1531 o censo de João III daba conta da súa existencia. A partir da década de noventa do século pasado multiplicouse o interese polo Couto Mixto, apareceron diversas publicacións e estudos (véxase, por exemplo, García Mañá 2000) e recuperáronse institucións propias do Couto como os homes de acordo e o xuíz honorario. Isabel Martínez dirixiu no ano 2007 un documental sobre o Couto Mixto, *A república dos soños*. No ano 2010, Eloy Enciso presentou a longametraxe *Arraianos*, que tamén se desenvolve nesas terras, con participación incluso dun grupo de teatro do antigo Couto Mixto.

[4] Facendo honra á súa historia de pobo promiscuo, despois do golpe militar franquista de 1936, a aldea de Cambedo foi lugar de refuxio de innúmeros exiliados e guerrilleiros galegos. En decembro de 1946, as autoridades ditatoriais españolas e portuguesas puxéronse de acordo para asaltar a aldea na busca de tres

2. O ESPAZO FRONTEIRIZO: LUGAR DE SENTIMENTOS E COMPORTAMENTOS CONTRADITORIOS

Cómpre examinar a existencia dun *espazo (trans)fronteirizo*, territorios dun e doutro lado dunha Raia trazada con criterios arbitrarios que flutuou ao longo do tempo. Esta liña de fronteira actúa como unha membrana celular, con permeabilidade selectiva en diferentes tempos e lugares, desde a indefinición medieval, pasando pola rixidez dos tempos franquistas e salazaristas ata a levidade actual, despois de 15 anos de aplicación do Tratado de Schengen, que permite a libre circulación entre España e Portugal.

En xeral, ao longo da historia, a Raia galego-portuguesa caracterizouse por un alto nivel de intercambio, favorecido non só pola proximidade cultural, senón tamén pola xeografía, xa que boa parte da fronteira é *Raia seca*, sen grandes barreiras naturais, e a outra está delimitada polo curso do río Miño; sendo que as fronteiras hidrográficas favorecen a cooperación entre as ribeiras, boa parte do deslinde hispano-portugués foi construído sobre límites fluviais.

Nesta *borderland* (Wilson e Donnan 1998, *apud* Martins 2009) os comportamentos adoitan ser contraditorios. A constante circulación de persoas entre ambas as marxes, en intercambios sexa puntuais (comercio legal ou ilegal, festas e romarías, visitas médicas, etc.) sexa máis permanentes (matrimonios mixtos, tradicionalmente entre homes portugueses e mulleres galegas, posto de traballo no outro país, etc.), ou a súa situación periférica, non só no aspecto xeográfico, respecto dos estados aos que pertencen, favorecen a adopción dun sentimento de comunidade, acompañado ás veces de xentilicios como *[ar]raianos*. Hai quen chegou a falar, incluso, de *cultura de fronteira*, aínda que cómpre recoñecer que se trata dun concepto problemático (Medina García 2005: 719-723). Non podemos deixar de sinalar distintas iniciativas económicas e culturais, como o *Eixo Atlántico* (Souto 2006) ou *Ponte nas ondas* (http://www.pontenasondas.org), que naceu como unha experiencia educativa de radio escolar coa participación de 16 centros de Monção e Salvaterra de Miño e acabou por ser o vehículo

guerrilleiros fuxidos (caracterizados na propaganda como bandoleiros e criminais), incursión acompañada dun brutal bombardeo e, claro está, da constante represión posterior exercida pola PIDE. Para máis información sobre estes sucesos, coñecidos máis en Galicia que en Portugal, pódese consultar o blogue http://cambedo-maquis.blogs.sapo.pt/, que recolle numerosa documentación gráfica. No ano 2009, Maria Júlia Fernandes presentou o documental *Cambedo - A luta politica fronteiriça dos opositores de Franco*.

impulsor da candidatura da cultura inmaterial galego-portuguesa a patrimonio da humanidade.

Mais, doutro lado, a existencia dunha fronteira arrastra toda unha serie de implicacións que afectan os poboadores do espazo transfronteirizo e que crean, en certo modo, unha dinámica contraria, de oposición. Como na coñecida viñeta de Castelao, os da banda de alá son estranxeiros, son *eles*, mentres que os da banda de acá somos *nós*. Por inherencia, non se pode tratar dunha mesma comunidade, realizada nunha mesma cultura, porque deste lado da Raia é a *nosa* cultura, a *nosa* lingua, as *nosas* tradicións... e a do outro lado é a *deles*. Observamos, por tanto, como unha fronteira política, en orixe a liña ata a que se estende a soberanía dun estado, acaba por transformarse nun límite social, cultural, identitario, en suma[5]. Non son alleos a esta dinámica de oposición os diferentes brazos do estado moderno que, durante o século XX, van alcanzando todos os recunchos do territorio: a ideoloxía do poder central (maiormente con réximes totalitarios que exacerban os nacionalismos español e portugués), o sistema escolar, as forzas de seguridade, os alfandegueiros que executan os tributos e taxas de importación e dificultan o comercio transfronteirizo, o aparato administrativo, etc.

Para dar conta da situación (socio)lingüística na fronteira portuguesa acudirase a un traballo clásico que hoxe xa ficou desactualizado no que respecta á descrición, vista a forte expansión da lingua estándar nese territorio nos últimos anos[6]. Trátase da monumental tese de licenciatura de Maria José de Moura Santos (1967) que analiza 45 localidades portuguesas transmontanas, 7 galegas e 5 leonesas. Como non se centra nunha única localidade, senón que toma en consideración toda a zona de fronteira transmontana, pode observar aspectos ignorados noutras monografías, como o proceso de conformación da fronteira ou as dinámicas existentes no espazo fronteirizo, especialmente do lado portugués, mais non só.

Como é esperable, infórmasenos de que a lingua da zona non se corresponde coa oficial de Portugal, se ben que a distancia non é grande e está a diminuír

[5] Os traballos de Medeiros achegan consideracións moi interesantes a este respecto.

[6] Posto que non é un traballo desenvolvido por investigadores portugueses, deixamos de lado o recente estudo de Beswick (2005), unha análise con metodoloxía sociolingüística desenvolvida nas localidades de Tui e Valença do Minho, cunha mostra de 20 persoas de cada localidade, a metade homes e a metade mulleres, de entre 20 e 50 anos; neste estudo avalíanse tres aspectos: a) conduta lingüística, b) intelixibilidade mutua entre as dúas localidades, c) actitudes dos falantes con respecto á propia variedade lingüística.

rapidamente. As noticias que refire para a parte galega tampouco sorprenden: o galego, aínda que con bastantes *castrapismos*, é o idioma falado correntemente por novos e vellos, que na súa grande maioría tamén saben falar o castelán, aínda que bastante mesturado con formas locais (Santos 1967: 107-113).

No que respecta ao bilingüismo portugués/galego (ou español)[7] existente na zona, Santos distingue catro graos:

a. *Bilinguismo pràticamente inexistente*: Naquelas zonas en que agora case non hai contacto entre as comunidades, como acontece no oriente, concellos de Mogadouro e Freixo de Espada à Cinta. Poden coñecer algún termo español solto.

b. *Bilinguismo «potencial»*: Dáse nas zonas que, no momento de realizar as enquisas, non presentaban relacións constantes con España, senón esporádicas. Cubriría a zona do Barroso (excepto Tourén, que non en balde estivera unido ao Couto Mixto polo camiño privilexiado) e o norte do concello de Bragança (excepto Montesinho, Portelo, Rio de Onor e Guadramil). A súa lingua non é percibida como distinta polas poboacións algo máis afastadas da fronteira. Trátase dun bilingüismo pasivo, aínda que pode infiltrarse algún termo esporádico. A este respecto, relátase que:

> É bastante vigoroso o «patriotismo linguístico», que leva a uma reacção pouco favorável perante a interferência espanhola consciente e não habitual. Numa destas aldeias ouvi chamar, com ar de troça, «galego mal arranjado», a um rapaz que empregou a palavra ventana em vez de janela, e mais vezes observei reacções semelhantes. Não querem ouvir dizer que «falam galego» ou «quase galego»; protestam convictamente se lhes dizem tal coisa (Santos 1967: 119).

c. *Bilingüismo parcial*: Son aquelas zonas de fronteira viva, con frecuente circulación de persoas: Tourém no Barroso; Portelo, Montesinho e a Lombada en Bragança; Vimioso e, especialmente, as rexións de Chaves e Vinhais.

7 Téñase presente o que apunta a autora: «Em toda a nossa fronteira norte não existe em geral uma noção clara da diferença entre «galego» e «espanhol». Na zona que confina com a Galiza, «galego» é o termo corrente para designar tudo o que diz respeito a Espanha [...] No Norte do concelho de Bragança usa-se mais «espanhol» que «galego», mas a identidade de significado é a mesma» (Santos 1967: 118n).

Neste caso, o contacto lingüístico é tan denso que as aldeas dos arredores senten estas localidades como diferentes e acuñan designacións particulares, como *falar raioto ou raiano* ou *fala atrabessada*, porque se atravesa co español (Santos 1967: 108). Cando atravesan a fronteira nesas áreas para visitar as localidades veciñas, os portugueses non teñen necesidade de falar español, pero si que procuran empregar algúns recursos desa lingua. Iso si, o español é usado activamente en brincadeiras, en usos irónicos ou noutras circunstancias: «Quando se exaltam, especialmente os homens, recorrem em larga medida a imprecações e pragas, em que, como é sabido, a língua de Espanha é particularmente rica; nessa altura, perdem a noção da separação entre as línguas, e algumas dessas expressões podem passar a tornar-se habituais» (Santos 1967: 122).

d. Bilingüismo propiamente dito: Son tamén zonas de «fronteira viva», pero cunha intensidade especial, motivada ben por unha pertenza anterior ao territorio español (é o caso de Soutelinho, Cambedo e Lama de Arcos) ou ben por estaren illadas do resto do territorio portugués, o que favorece unha relación especial con España (trátase de Segirei, no concello de Chaves, e de Cisterna e Pinheiro Velho no concello de Vinhais). Nesta zona, a lingua é unha mestura de portugués e galego (con elementos casteláns vindos a través do segundo). Debido á súa posición marxinal e illada, presentan tamén características arcaicas. A diferenza dos tipos anteriores, a propia comunidade recoñece abertamente a situación: «Não falamos português nem espanhol» (Cambedo); «A nossa fala é meia galega» (Lama de Arcos); «Entendemos melhor o espanhol que o português» (Cisterna) (Santos 1967: 123)[8].

Algunhas das características lingüísticas recollidas por Santos (1967: 411) confirman a presenza de trazos *galegos* en Portugal e á inversa. Entre eles: 1. Existe a terminación *-ã* en aldeas galegas, especialmente en Terroso, e, pola contra, encontramos *-á* en Tourém. No que respecta ao xénero masculino, documéntase

[8] Unha situación semellante, por outro lado, ao que acontece do outro lado da Raia: «O meu informador de Feces disse-me convictamente: «No falamos español nim galego, nim português, é ũa mezcla». E em Terroso, a povoação onde encontrei mais semelhanças com o português, surpreendeu-me bastante ouvir a um operário de lá, dirigindo-se a um conhecido de S. Vicente; «Sou tan portugués como usted»» (Moura Santos 1967: 124-125). Con todo, é verdade que do lado galego o grao de patriotismo lingüístico é menor e moito máis grande a influencia castelá.

-ão nas aldeas de Feces e Terroso, pero dise *-au*, ao modo galego, en catro localidades portuguesas da Raia. 2. A forma *mai* aparece en catro aldeas portuguesas. 3. Os lugares de Rabal, Feces, Mandín e Terroso non teñen *gheada*, como en portugués, a diferenza do resto das aldeas galegas da zona. 4. Cinco localidades portuguesas presentan, como o galego, enxordecemento de /ʒ/. 5. No lado galego da fronteira hai restos de sibilantes sonoras semellantes ás portuguesas. 6. Os pronomes galegos *che* (dativo) e *ti* (suxeito) aparecen en 3 e en 6 aldeas portuguesas, respectivamente. 7. Existe unha grande cantidade de arcaísmos. 8. Hai castelanismos que penetran nas localidades fronteirizas portuguesas.

Varios etnotextos comentados por Santos (1967: 385-401) dan boa conta dos comportamentos (socio)lingüísticos da comunidade. Son moitas as brincadeiras en que se ridiculiza aos do outro lado da Raia, como cando afirman os portugueses que «nem duzentos galegos fazem um homem, mas só o fazem quando comem». Nesas composicións é frecuente utilizar a lingua do outro, como nesta copla que mestura portugués, galego e castelán: «Os galegos da Galiza / quando se vão casar / levam la barriga llena / de patacas por cascar». Moura Santos reproduce unha curiosa *loa de Natal* (recollida por Firmino Martins en 1928) en que un patrón portugués e o seu criado galego se dirixen ao presepio, falando cada un a súa lingua: «[criado] Vaya, vaya, vo los otros, / sperai pelo pequeninho! / Vamos todos a ver a Dios, / aquele rico meninho / Ai que rico meninho / que lá está temblando! / yo quero le falar, / pero xá vou caminando / [...] Ai meu meninho Gasuz, / quitai-vos daí!... / non venga mi amo / que vos faga como a mi!... // [amo] ao meu menino Jesus / livrai-me os anéis dos dedos! / E livrai-me de me ver / em o poder de galegos!...» Noutros casos, a reflexión metalingüística é máis explícita, como na cuadra recollida por Cortés Vázquez en Entrimo no ano 1948 e que tamén transcribe a nosa autora: «Eu non falo castellano / galego nin portugués: / falo entremesellano / que participa dos trés».

É obvio que a aparición e o mantemento dunha fronteira política ten repercusións sobre a lingua falada no territorio, en dous eixos, a súa entidade real e a súa percepción. Dito doutro modo, o establecemento dun límite político, que divide unha comunidade, implica unha alteración no mapa social, cultural e económico do territorio, mudanza que se consolida a medida que se afirma a fronteira, especialmente coa chegada do estado moderno, das súas estruturas e brazos executores: ensino, médicos, vixilancia aduaneira, medios de comunicación, etc.

Así, dúas aldeas arraianas, que distaban pouco menos de cinco quilómetros unha da outra, e que, por suposto, falaban unha lingua moi próxima, pasaron a estar divididas por unha fronteira política. Nos primeiros séculos, realmente pouco importa, pois, como quedou dito anteriormente, a fronteira é unha zona etérea e imprecisa que non dificulta o intercambio entre as comunidades (ir á igrexa dun lado, ao mercado do outro, ir traballar campos doutro país,...). Porén, coa fixación da fronteira, o establecemento de pasos e o reforzo da vixilancia policial e alfandegueira, a circulación de persoas e mercadorías vese dificultada. A estrutura burocrática e comercial organízase de modo independente en cada un dos países e os centros de poder dos que «dependen» estas aldeas son distintos, polo que cada vez se afastan máis unha da outra. Do mesmo modo, a chegada de medios de formación de masas e, é esencial, da escola, expoñen os habitantes a unha influencia constante dos modelos estándar da lingua (portugués dun lado; en Galicia, esencialmente castelán, cunha presenza minoritaria do galego). Por suposto, non se trata de modelos estáticos, senón dinámicos diacronicamente. Nos primeiros tempos, a liña de fronteira tivo moi pouca incidencia, ao contrario do que na maior parte do século xx. Falta por ver o que dá de si o Acordo de Schengen, aplicado desde hai quince anos entre Galicia e Portugal e que, sen dúbida, axilizou a circulación comercial e persoal, inda que nada cambiou no que respecta, por exemplo, a escola.

Por tanto, a división dunha comunidade entre dous países contribúe para a súa separación lingüística, ao implantar linguas-teito distintas e ao encamiñar as persoas para distintos centros de prestixio social. Mais as fronteiras tamén teñen un papel relevante á hora de explicar e de interpretar o comportamento lingüístico dese espazo fronteirizo. Determinar que dúas variedades son linguas distintas ou «simplemente» unha variedade da mesma é imposible atendendo a criterios lingüísticos. Existen, obviamente, límites que son fixados de acordo a determinadas características (por exemplo, a ditongación de Ĕ/Ŏ latinos, que separaría o galego e portugués do asturiano, leonés e castelán), pero non deixan de ser eleccións convencionais e simplistas dentro dun *continuum* de linguas románicas (ou escandinavas, eslavas, xermánicas...) constitutivas.

Queda claro, pois, que unha cuestión que intuitivamente podía parecer simple, delimitar unha variedade lingüística doutra, revélase unha tarefa enormemente complexa e condicionada non só por aspectos lingüísticos, senón tamén

por criterios culturais, políticos, sociais, etc. Obviamente, isto non implica que a lingüística non poida achegar elementos para o debate. Por suposto que o pode facer, especialmente a dialectoloxía, unha disciplina que moitas veces queda un pouco á marxe, pois moitos estudos contrastivos entre variedades limítanse a tomar como referencia o estándar (que non deixa de ser unha ficción).

3. O GALEGO VISTO POR LINGÜISTAS PORTUGUESES

Neste apartado daranse unhas rápidas notas sobre a concepción do galego nos filólogos e lingüistas portugueses. Non me deterei moito neste aspecto, pois nos últimos anos apareceron moitas contribucións que sintetizan varias opinións sobre esta cuestión[9]; darei apenas unhas informacións sobre os autores máis recentes, especialmente os pouco tratados nos traballos de sintese. Cómpre sinalar que a cuestión do galego é un tema marxinal nos estudos lingüísticos portugueses.

3.1. O polifacético José Leite de Vasconcellos deu a súa opinión sobre o tema en dous traballos practicamente contemporáneos. Un deles, publicado no primeiro volume da súa *Revista Lusitana*, é unha moi dura recensión da *Historia de la Literatura Gallega* do avogado tudense Augusto González Besada. Vasconcelos reacciona con especial virulencia á afirmación de que foi o galego quen deu orixe ao portugués e que, por tanto, este sería un subdialecto de aquel. Como afirma tamén no artigo «Lingua é Litteratura Gallega», publicado en 1888 no xornal compostelán *El País Gallego* e estudado por Hermida (1987), a lingua peninsular *português-gallego,* debido á separación de Portugal e de Galicia, escindiuse en dúas, que se foron afastando co tempo, se ben que a diferenza actual non é demasiada:

[9] Vázquez Corredoira (1988) e Monteagudo (1989) examinaron a situación entre os séculos xvi e xviii. Duarte (2007) examina as opinións de gramáticos e lingüistas portugueses do s. xix, ata 1881, ano en que comeza Maia (2002), que se estende ata a actualidade. Castro (2006) cobre todo o arco cronolóxico; é a versión impresa dunha conferencia pronunciada dez anos antes, publicada como opúsculo tamén no 2002. O profesor da universidade de Lisboa presenta en Castro (2008) unha reflexión crítica sobre o concepto de Lusofonía, exposta nunha mesa redonda dese ano en que participaron tamén os galegos Rosario Álvarez e Elias Torres, dispoñible en vídeo en http://consellodacultura.org/mediateca/video.php?id=211; lamentablemente, Elias Torres non publicou a súa contribución, mais ocupouse recentemente deste problema en Torres Feijó (2010).

> Como porém o português é a lingua nacional de um país independente, historicamente definido, e é alem d'isso o orgão de uma litteratura notabilissima e abundante, ao passo que o gallego se limita ao uso doméstico de uma simple provincia e possue uma literatura por ora modesta, devemos considerar este último idioma, numa classificação glottologica, como um co-dialecto do primeiro. E já en lhe concedo mais do que lhe concederam muitos philologos que o consideram apenas como dialecto da lingua do meu país (apud Maia 2002: 13).

Na súa tese de doutoramento, defendida no 1901 en París e posteriormente publicada, co título *Esquisse d'une dialectologie portugaise*, reitera esa distinción[10]: «je ferai donc entrer, et les *dialectes* proprement dits, c'est-à-dire les différentiations locales du portugais, et les codialectes, c'est-à-dire les idiomes particuliers qui, quoique n'étant pas aujourd'hui rigoureusement portugais, sont cependant dans un intime rapport avec cette langue» (Vasconcellos 1970: 27). Nesta monografía fai referencias esporádicas ao galego, nun caso para examinar algúns materiais de interese para a análise lingüística e noutro para facer unha sucinta caracterización, contrastiva respecto ao portugués: (Vasconcellos 1970: 65 e 163-164).

Tamén en relación co tema que nos ocupa neste traballo, importa sinalar que Leite deu unha grande atención ás variedades lingüísticas faladas en zona de fronteira, dun e doutro lado da Raia. Os estudos galegos foron antoloxizados no vol. IV dos *Opúsculos* (Vasconcellos 1929: 623-669); hai no seu interior moitas recollas de etnotextos e incluso unha breve análise da linguaxe de Ferreiros, no concello de Entrimo. Pouco antes (Vasconcellos 1929: 595-619) hai un capítulo que inclúe referencias a algunhas variedades fronteirizas; interesan especialmente as referencias a Lobios e a Ermisende. Será no vol. II dos *Opúsculos* onde se publique unha ampla monografía, titulada *Dialecto interamnense*, dedicada ao estudo das variedades da zona de Entre-Douro e Minho; a respecto do concello de Melgaço, indícase que ten un falar moi arcaico, «transição para o galego» (Vasconcellos 1928: 526). A segunda parte do volume aparecería postumamente, como volume VI, con estudos sobre falares transmontanos e da Beira, algúns redactados

[10] Porén, na reedición do *Mapa Dialectológico do Continente portugués*, publicado orixinalmente en 1897 e reproposto nos *Opúsculos*, vol. IV (1929: 793-796), Leite de Vasconcelos exprésase con maior ambigüidade: «À Galiza pertence o galego, que não é mais que um dialecto português, ou, se se quiser, um seu co-dialecto [...] Como aqui só se trata do Continente português, ficam de fora vários falares do reino de Hespanha ìntimamente relacionados com a nossa língua: por exemplo, o de Ermisende, de Alamedilha ou Almedilha, e de San Martin de Travejo [...] Exclue-se pelo mesmo motivo o galego, apesar da sua connexão com o português, o falar de Lobios [...] e o português de Olivença» (1929: 793, 795).

directamente polo propio Leite e outros elaborados pola editora da obra, Maria Adelaide Valle Cintra, a partir de materiais que ficaran inéditos.

3.2. Leite de Vasconcellos chamou para a Facultade de Letras de Lisboa a Manuel Rodrigues Lapa, quen traballará alí ata a súa expulsión do ensino universitario pola dictadura salazarista en 1935. Lapa, nacido na Anadia, considerábase galego, no sentido histórico e xeográfico da palabra (Lapa 1979: 1). En 1932 fai a súa primeira visita a Galicia, da que dá conta na célebre e polémica conferencia *A política do idioma e as Universidades* do ano 1933:

> V. Exas. sabem que para cima da risca prateada do Minho vive e sofre um grupo de dois milhões de homens, que falam a nossa língua e sentem a nossa alma [...] Essa civilização terá como veículo expressivo uma língua, que já nos encantou no verso indefinível de Rosalia e agora nos anda a deliciar na prosa romântica de Pedrayo. Aprenderão os galegos o seu idioma oficialmente e aprenderão o castelhano por intermédio da sua língua materna. Vai haver pois necessidade de se resolver o seu problema ortográfico. Os portugueses ainda não se compenetraram das enormes responsabilidades que esse simples facto nos pode trazer e das grandes vantagens de ordem política, cultural e económica que nos podem vir da sua decente resolução (Lapa 1983: 63).

En especial tras a súa volta do exilio brasileiro, Lapa insistirá no problema da codificación ortográfica do galego. A súa postura (manifestada, por exemplo, en Lapa 1979: 63) é que as falas populares non poden servir para construír o galego culto, como tampouco a literatura «escrita sobre um dialecto oral e corrompido, mistura informe de português arcaico e castelhano, que os escritores não souberam ou não puderam aperfeiçoar, para que atingisse a categoria de língua de cultura [...]. Como pois resolver o problema da recuperação literária do galego? É evidente que só através do português, o qual pode considerar-se como a forma literária do galego» (nunha entrevista para o *Diário de Notícias* en 1977, recollida en Lapa 1983: 298).

3.3. Unha clasificación de referencia dos dialectos portugueses é a establecida por Manuel de Paiva Boléo, en colaboración coa súa discípula Maria Helena Santos Silva, baseada fundamentalmente nos datos do *Inquérito Linguístico Boléo*[11]. Un avance da proposta foi presentado en dous encontros transcorridos

[11] Esta investigadora traballou tamén sobre os falares miñotos (Silva 1962).

en Lisboa, o *III Colóquio Internacional de Estudos Luso-Brasileiros* (Boléo 1960) e o *IX Congresso Internacional de Linguística Românica* (Boléo e Silva 1961); a redacción definitiva é a publicada en Boléo (1974: 309-352). Os autores restrinxen o seu estudo ás variedades faladas en Portugal continental, nin sequera inclúen os dialectos azorianos e madeirenses ou as comunidades lusófonas en territorio español, así que o galego quedaría fóra da clasificación en calquera caso, fose ou non considerado dialecto portugués.

Sinalemos, no que respecta ás variedades fronteirizas, que «de todos os falares marcados no *Mapa*, o minhoto é, sem dúvida, o de características mais vincadas e que mais sistematicamente se verificam em todo o seu território [...] Situação diferente é a do falar trasmontano. Os traços gerais e característicos deste falar são menos acentuados que os do minhoto [...] Igualmente o Mondego não serve de fronteira dialectal» (Boléo 1974: 344-345).

3.4. É bastante discutible a clasificación tripartita establecida na *Gramática da Língua Portuguesa* da galega Pilar Vázquez Cuesta e da portuguesa Maria Albertina Mendes da Luz. A obra, editada por primeira vez en 1949 en español, con reedicións ampliadas en 1961 e en 1971 (esta última, responsabilidade só de Pilar Vázquez Cuesta, por defunción da outra autora), foi traducida para portugués e acadou unha notable difusión.

Con respecto ao galego e a súa relación co portugués, especifícase que a situación varía segundo o tipo de lingua (literaria, familiar ou popular) a que nos esteamos a referir:

> Embora os falares das duas margens —galega e portuguesa— do rio Minho sejam mais parecidos entre si que qualquer deles e o de um *caipira* paulista ou o de um *matuto* nordestino, existem entre a língua literária galega e portuguesa divergências que não se dão, no interior desta, num e noutro lado do Atlântico. É possível, contudo, que tais divergências sejam mais aparentes que reais. Afectam o vocabulário (tão contaminado, no galego, de castelhanismos) e em alguns aspectos a morfologia. Aparecem, no que se refere à fonética, exageradamente reflectidas na língua escrita[...] Mas não correspondem em absoluto à sintaxe, que se mantém sem quebra dentro do âmbito peninsular, enquanto se vai diferenciando progresivamente numa e noutra margens do Atlântico (Vázquez Cuesta e Mendes da Luz 1971: 46).

Na terceira edición da obra, Pilar Vázquez Cuesta reservou para o galego un capítulo propio. Como ben indica no prólogo, trátase dunha innovación discutible, mais tamén era problemática a postura adoptada en edicións anteriores, tratar o galego dentro da sección *linguagens fronteiriças*[12], a pesar da súa vasta extensión territorial. Anos máis tarde, a autora galega publicou contidos desta sección nun opúsculo claramente orientado ao público portugués, Vázquez Cuesta (2002).

3.5. A clasificación dialectal portuguesa máis empregada aínda hoxe é a establecida por Luís F. Lindley Cintra con base nas enquisas feitas para o *Atlas Lingüístico da Península Ibérica* na década de cincuenta do século xx. Cintra parte do principio de «considerar o território linguístico galego-português no seu conjunto» (Cintra 1964-1971: 99), o que implica que o galego e as variedades portuguesas faladas en España fan parte, a pleno dereito, da clasificación. O filólogo portugués establece unha división tripartita: a) dialectos galegos (cunha posterior subdivisión en occidentais e centrais baseada na existencia ou non de *gheada*), b) dialectos setentrionais, c) dialectos centro meridionais. Os criterios elixidos para acuñar esta proposta son sete características fonéticas que, a xuízo de Cintra, son ben percibidas polos falantes; desas, hai dúas que separan os dialectos portugueses setentrionais e o galego e cuxas isoglosas se sobrepoñen, con bastante exactitude, á fronteira política entre España e Portugal: a ausencia no galego de fricativas sonoras e e redución de vogais átonas e o seu menor grao de pechamento. A estas características lingüísticas cumpriría sumar a conciencia metalingüística dos falantes, que

> distinguen perfeitamente, pelo modo de falar, um homem do Norte [...] de um homem do Sul. De ambos distinguem ainda perfeitamente um Galego (que compreendem quando fala o seu dialecto, mas em cuja linguagem não vêem normalmente, a não ser que tenham certa cultura histórica ou linguística, uma variedade do português, apenas porque a consciência da separação política os impede de sentir «linguìsticamente» da forma que seria a mais normal) (Cintra 1964-1971: 101).

[12] Nesa mesma sección faise unha breve mención ao falar de Ermisende: «Na província de Zamora e vizinha do concelho lusitano de Bragança, encontra-se a aldeola de Ermisende, que pertenceu a Portugal até ao ano de 1640 e cujos habitantes falam uma variedade de português transmontano cada vez mais influenciada pelo espanhol, que se lhe sobrepóe como língua oficial» (Vázquez Cuesta e Mendes da Luz 1971: 69).

3.6. O lingüista lisboeta Eduardo Paiva Raposo, establecido desde 1984 en Santa Bárbara (California), reflexiona nun moi citado artigo, publicado ese mesmo ano, sobre a noción de lingua portuguesa e os seus criterios definitorios. A tradición clásica limítase a enumerar tres variantes (portugués europeo, brasileiro e galego) e a describir os seus sistemas gramaticais, asumindo tacitamente a inclusión desas tres variantes dentro do concepto *lingua portuguesa*, mais falta unha sólida definición cualitativa, baseada nas propiedades ou características dos obxectos incluídos dentro dese concepto. Raposo constata que as xustificacións lingüísticas para agrupar o galego e o portugués residen esencialmente en que as dúas variedades tiveron unha evolución fonética común fronte ao castelán. Mais:

> em múltiplos pontos da sua estrutura fonética, fonológica e sintáctica, o galego está, hoje em dia, sem dúvida mais próximo do castelhano que do português. porque não então falar dum complexo galego-castelhano distinto do português mas apresentando com este pontos de contacto? Ou porque não falar de uma língua galega, próxima em certos aspectos do português e noutros do castelhano? Do ponto de vista da estrutura gramatical sincrónica, não se poderia dizer que qualquer destas soluções fosse mais acertada do que a outra. O que se passa, então? O que se passa é que existem, por um lado, factores subjectivos, de natureza historicista, relativos à tradição filológica clássica e, por outro lado, factores objectivos, de natureza política, ideológica e cultural, exteriores à estrutura gramatical da língua, que se conjugam para favorecer «uma só língua» (Raposo 1984: 588).

O elemento preponderante para que a noción clásica de lingua portuguesa inclúa o galego é o histórico: a existencia en tempos pasados dun tronco común indiferenciado (o que, por coherencia, sinala Raposo, levaría a que se falase hoxe en día do latín como lingua e do francés, castelán ou portugués como dialectos). A conclusión reitera que a realidade da noción de *lingua portuguesa* descansa, máis do que na lingüística, nos dominios da historia, da cultura e da política. Como a percepción destas realidades mudará co decorrer do tempo e das xeracións, consecuentemente a extensión da noción de *lingua portuguesa* mudará tamén (Raposo 1984: 592).

3.7. Clarinda de Azevedo Maia emprendeu para a súa tese de doutoramento, publicada en 1986, a edición e estudo lingüístico de 168 documentos medievais galegos e do noroeste de Portugal. A profesora da universidade de Coimbra defende que:

> A atitude científica que assenta na análise estrutural do galego e do português só permite considerá-los como duas línguas muito aparentadas, mas duas línguas, contudo, diferentes: elas oferecem uma situação muito particular, pois se situam, uma relativamente à outra, exactamente no limite onde começa o bilinguismo, sendo possível, por esse motivo, em determinadas circunstâncias, a intercompreensão entre os respectivos falantes. Nesta perspectiva, parece evidente que a normalização do galego tem que ser feita a partir do galego e, paralelamente, o estabelecimento das suas características ortográficas deve basear-se no conhecimento da tradição gráfica do galego, desde a época medieval (Maia 2002: 28-29).

3.8. No ano 1986 viron a luz dous traballos[13] de Maria Helena Mira Mateus que examinan, no marco teórico da gramática xenerativa, as principais semellanzas e diferenzas fonolóxicas existentes entre galego e portugués, así como as características comúns que posúen fronte a outros sistemas lingüísticos. A idea central destes textos é que as semellanzas corresponden a aspectos de base que remontan ao momento constitutivo da lingua; por contra, as diferenzas resultan da actuación de regras aplicadas a un nivel superficial en fases posteriores e, nalgúns casos, ligadas á influencia do castelán.

En Mateus (1986b) defendese claramente unha postura reintegracionista que potencie a recuperación de formas do galego antigo e teña o portugués como modelo privilexiado para os neoloxismos, mais que manteña tamén as peculiaridades galegas e non aplique mimeticamente a ortografía portuguesa ao galego. Se ben que en Mateus (1986a) non exista unha toma de posición tan explícita, conclúese en ambos os traballos que o problema da relación entre galego e portugués non é exclusivamente lingüístico:

> Mas a pergunta fulcral persiste: a partir de que ponto da sua evolução se pode afirmar que dois sistemas linguísticos constituem duas línguas distintas? O que dizer das normas do português falado em territórios geográfica e politicamente independentes, normas que possuem características específicas que permitem o contraste precisamente porque não é a identidade que está em causa? Talvez possamos apenas concluir que a consciência de falar uma língua —forma privilegiada do comportamento dos homens— está intimamente ligada, e até certo ponto dependente, das suas convicções e dos seus receios, dos seus desejos e, em última análise, da sua vontade. (Mateus 1986a: 303).

[13] Mateus (1986b) desenvolve e amplía Mateus (1986a), un traballo que fora presentado no *I Congresso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza* celebrado en Ourense en 1984.

Con todo, cómpre mencionar que Mateus (1986b) non foi incluído en colectáneas posteriores da autora, quen tampouco retomou a cuestión nos seus traballos. En Mateus e Andrade (2002) a única referencia que se fai ao galego figura na primeira páxina da introdución, sen maiores informacións sobre os motivos da exclusión do resto do volume: «In traditional studies on dialectology, and for historical reasons, the dialects spoken in Galicia (Spain) have been grouped with the Galician-Portuguese dialects (see Cintra, 1971a). We shall not consider them here».

3.9. O curso de historia da lingua portuguesa coordinado por Ivo Castro sintetiza deste modo o problema: «a questão do galego não é ortográfica, nem gramatical, nem histórica, é uma questão sociolinguística» (1991: 38). Máis recentemente, Castro (2004) reflexiona sobre a percepción de Galicia polos portugueses e as conseguintes actitudes de identificación e distanciamento; parte do traballo apóiase en varias observacións do grande etnógrafo e xeógrafo portugués Orlando Ribeiro que sinalan a existencia dunha fronteira que correría polas terras do Mondego e do Vouga que inda hoxe en día separaría diferentes características xeográficas, económicas e culturais e que aproximaría galegos e portugueses do norte:

> Para o português comum, incluindo aí alguns filólogos, a Galiza e as questões galegas são estrangeiras. Pior que estrangeiras, são espanholas [...] Em contrapartida, para os portugueses esclarecidos, entre os quais também há alguns filólogos, a visão da Galiza projecta-se com uma dupla natureza, próxima e distante, idêntica e distinta, vindo e indo na mesma passada. O que é perturbante, mas deriva de uma boa razão: os principais factores separativos dispõem-se em um feixe com orientação geográfica relativamente precisa e que, surpreendentemente, não coincide com a região fronteiriça definida pelo rio Minho e seus prolongamentos na raia seca transmontana [...] Esse feixe corresponde à fronteira meridional da Galécia Magna (Castro 2004: 16-17).

3.10. O escritor, tradutor e profesor Fernando Venâncio, residente na Holanda desde 1970, tense ocupado en diversas ocasións das relacións entre galego e portugués e da recepción de Galicia en Portugal. É tamén un activo opinante en

xornais, foros cibernéticos e portais da Internet[14]. Para el, é evidente que galego e portugués son a mesma lingua:

> Are Galician and Portuguese the same language? Some Galician linguists as well as Portuguese think they are not. They insist on the differences between the specific way of expressing of Portuguese and Galicians. They do recognise a very special kind of closeness between the two modes of expression, a closeness that is essentially different from the one between Portuguese and Spanish. Yet they emphasize the differences that can be found already in Middle Age texts or even affirm that at no moment both sides of the river Minho spoke the same language. I'm sure those are merely *political* statements. In fact acceptance of the opposite point of view — that states that Galician and Portuguese were and are the same language – has a lot of consequences. To begin with, your own identity as a Galician or a Portuguese could be challenged. [...] For now, what is *my* opinion on this issue? Well, I state that Galician and Portuguese are *the same language*. I base this opinion on structural grounds. Indeed, *all* important phonological, lexical, morphological and syntactic features of Galician and Portuguese — that is, the features in which they differ from any other Latin language — are common to both (Venâncio 2006b: 4-5).

En repetidas ocasións, Venâncio chama a atención sobre a insuficiencia de afirmar unha identidade entre galego e portugués sen acompañalo de demostracións e amósase crítico con determinadas actitudes de lusistas radicais. É necesario presentar propostas concretas que contribúan ao coñecemento en Portugal do caso galego, á preservación desta lingua e a un progresivo achegamento ao portugués, iso si, sen diluírse nel:

> Start [...] mapping all Galician peculiarities on lexicon, on idiomatic constructions, on phraseology, on pragmatics [...] Make full use of it, save it from disappearing in contact with Spanish *and* with Portuguese. Look as well, if it can inspire you, at the language of the Portuguese. Study how, in a systematic way, terminology can be taken from Portuguese if an original Galician form is not desirable. Study how you can influence Galician daily speech and writing with authentic terminology and phraseology, whether taken from Portuguese or not. [...] And don't imitate

[14] Véxase, por exemplo, o artigo *Pontes sólidas*, publicado na web da AGAL en outubro de 2008: http://www.pglingua.org/index.php?option=com_content&view=article&id=321:pontes-solidas&catid=3:opiniom&Itemid=80&Itemid=36 ou a serie de cinco artigos *Carta a Marina por causa do galego*: http://aspirinab.com/visitas-antigas/fernando-venancio/carta-a-marina-por-causa-do-galego-1/ (última consulta: 7/7/2012).

us too much. Think of yourselves after all. We are not going to imitate you, Brazilians are not going to imitate us, we are not going to imitate Brazilians. There are authentic Brazilian vocabulary, idiom, phraseology, pragmatics. We are proud that *they* are so rich, as we are proud that *we* are rich too. So hold in honour your patrimonial Galician language. In a word, don't *submit* to Portuguese standard, the accidental form we've been giving to an ancient language. Be sure: the most Galician keeps its recognisable expression, the most it will be interesting too for us. And the other way around: the most Galicians try to look like us, or try to loose themselves in our expression, the less interesting they will become (Venâncio 2006b: 17-18).

4. MATERIAIS LINGÜÍSTICOS PARA O ESTUDO DO LADO PORTUGUÉS DA RAIA[15]

4.1. Preséntanse neste apartado catro recollas bibliográficas. Obviamente, isto non significa que non existan outros traballos que merezan ser tidos en conta nunha análise lingüística da fronteira entre galego e portugués[16].

A primeira obra comentada é a *Bibliografía Dialectal Galego-Portuguesa*, publicada en 1976 como parte dos traballos complementarios do ALEPG. Como era esperable, pola referida postura teórica de Luís F. Lindley Cintra, o galego fai parte de pleno dereito da escolma bibliográfica, con 409 entradas, mais outras 40 sobre as áreas asturiana, leonesa e zamorana. O resto do dominio lusófono conta con 1967 referencias, das cales só 887 son para Portugal continental; en cada unha das áreas xeográficas en que se divide a obra, o material aparece en orde alfabética, dentro de dúas seccións: *Linguagem* dun lado e *Palavras e coisas. Etnografia* do outro. Con excepción do ALEPG, as principais recollas de material dialectal portugués —especialmente as numerosas teses que estudan as falas de localidades concretas ou as denominacións de determinados conceptos en todo Portugal,

[15] Pódense consultar máis detalles sobre estes e outros materiais en Álvarez Pérez (2011), un estudo preparatorio para investigacións transfronteirizas que amosa diferentes posibilidades de investigación contrastiva entre galego e portugués a partir dalgunhas das fontes primarias e secundarias que agora se comentan.

[16] Por exemplo, Boléo/Ferreira (1974), Ferreira (1989) ou, para o lado galego, Regueira (coord.) (1996). Centrada nas relacións entre galego e portugués está Venâncio (2006a). Pódese referir aínda a *Bibliografia Corrente de Linguística do Português* (http://dupond.ci.uc.pt/celga; última consulta: 7/7/2012), responsabilidade do CELGA da universidade de Coimbra, centrada nos traballos aparecidos a partir do ano 2000. No que respecta á lingüística de corpus do portugués, é imprescindible o catálogo de publicacións da *Linguateca* (http://www.linguateca.pt/superb/; última consulta: 7/7/2012).

das que falaremos máis adiante— son anteriores a 1975, polo que esta obra segue sendo unha referencia imprescindible para a obtención de información sobre as variedades lingüísticas de zonas de fronteira.

A seguinte obra, de libre acceso na Internet, é a bibliografía *Língua e história na fronteira norte-sul*, elaborada no *Campo Arqueológico de Mértola* baixo a dirección de Manuela Barros; coñeceu no ano 2010 a súa segunda edición, que conta con 6000 referencias. Abrangue a fronteira oriental entre España e Portugal, franxa que foi dividida en cinco zonas, con tres subdivisións adicionais motivadas por cuestións políticas ou lingüísticas (Barrancos, Miranda e Olivença). Esta recolla tampouco se limita a material lingüístico, senón que contempla tres eixos: *língua, cultura* (etiqueta que inclúe esencialmente contribucións etnolóxicas, antropolóxicas e de literatura oral) e *história*[17]. Cómpre manifestar que unha boa parte dos traballos recollidos son de tipo xeral ou se refiren a unha realidade xeográfica máis ampla ca a delimitada para a obra; a súa concepción e exhaustividade convértena en obra imprescindible para o estudo da fronteira entre Galicia e Portugal.

A *Bibliografía Informatizada da Lingua Galega* (BILEGA) é unha base de datos en liña desde 1998 —complementada con volumes impresos que recollen parte do contido, sexa por períodos cronolóxicos, sexa por contidos temáticos— dirixida por Francisco García Gondar no Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades (http://www.cirp.es/bdo/bil)[18]. Con data de 7 de xullo de 2012, superaba as 17 600 entradas bibliográficas e, destas, máis dun 90% incluían unha sinopse do contido. A pesar do título, a BILEGA non se limita a traballos galegos, senón que recollía nesa altura 1097 rexistros *de ámbito portugués*, isto é, estudos sobre a lingua portuguesa que teñen interese para o galego, sexa por referirse á etapa medieval (historia da lingua, edicións de textos, gramática histórica, etc.), sexa, por exemplo, por analizar falas fronteirizas. Cómpre salientar o minucioso tesauro de temas, con máis de 500 posibilidades[19].

---

[17] A sección dedicada ás terras mirandesas afástase lixeiramente deste esquema.

[18] Máis información en García Gondar (2003).

[19] Algunhas delas son de indubidable interese para localizar material secundario referido a fronteiras: *1311 Galego e portugués; 161 Estudos contrastivos galego / ...; 5122 Fronteira do galego co portugués; 52142 Contacto do galego con outras linguas,* etc. Outros códigos permiten recuperar material primario localizado en zonas fronteirizas: *416 Traballos lingüístico-etnográficos; 427 Vocabularios dialectais; 4313 Repertorios de topónimos; 4322 Traballos sobre xentilicios; 4325 Repertorios de antropónimos; 5111 Recoleccións de textos orais; 514 Traballos monográficos sobre falas; 5141 Traballos parciais sobre falas*, etc.

Por último, referireime á *Bibliografia de Linguística Portuguesa*, proxecto desenvolvido no Centro de Linguística da Universidade Nova de Lisboa e dispoñible no enderezo http://clunl.fcsh.unl.pt/bilp/. Se ben no momento de redactar este traballo era unha iniciativa en desenvolvemento, de dimensións reducidas e con funcionalidade limitada, a finais de outubro de 2012 botou a andar unha nova versión de máis doada consulta e con maior número de rexistros, se ben que aínda queda moi lonxe da BILEGA (2 627 entradas en abril de 2013). Inclúense tamén traballos de lingüística galega de interese para o portugués (fundamentalmente, lingua medieval), pero son moi poucos.

4.2. Nesta sección falarei de dous atlas lingüísticos de gran envergadura, un atlas temático e mais unha pescuda dialectal microscópica da zona de fronteira. Como se trata de obras ben coñecidas, serei moi breve, aínda que non podía deixar de referilas, xa que, para estudar materiais da fala viva, os atlas constitúen a nosa primeira opción, por seren investigacións realizadas de forma sistemática, con criterios homoxéneos; obviamente, as pautas poden variar dependendo de cada obra, mais iso non ten que ser negativo, pois pode servir para establecer comparacións diacrónicas, como contrastar a fala de diferentes xeracións. Non son estas as únicas iniciativas xeolingüísticas que atinxen o territorio portugués, sinalemos só a inclusión nas redes do *Atlas Linguarum Europae* (ALE) e *Atlas Linguistique Roman* (ALiR)[20].

Despois dalgúns proxectos que non chegaron a ver a luz (García Mouton 2006), o *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI) foi o primeiro intento de estudar as falas románicas da Península Ibérica no seu conxunto, entre elas o portugués, que foi investigado antes da guerra civil española polo malogrado Aníbal Otero e Armando Nobre de Gusmão e nos anos 1953 e 1954 polo propio Otero e Lindley Cintra. Nótese, por tanto, que para a parte portuguesa contamos con materiais afastados vinte anos entre si[21]. A rede portuguesa é máis densa na parte norte do territorio, lugar de concentración de varias isoglosas; algúns dos

[20] Véxanse http://www.clul.ul.pt/pt/investigacao/209-atlas-of-the-european-languages-ale e http:/www.clul.ul.pt/pt/investigacao/208-linguistic-atlas-of-the-romance-domain-alir (última consulta: 25/01/2011), que informan sobre o proxecto global e sobre a rede portuguesa.

[21] Ricós Vidal (2007) debate sobre a oportunidade de tratar conxuntamente enquisas afastadas dúas décadas no tempo. Tamén se dan detalles sobre a elección do investigador portugués que acompañaría a Aníbal Otero e sobre as disputas entre este e Lindley Cintra, das que tamén queda constancia en Cortés Carreres e García Perales (2009).

puntos, nun e noutro lado da Raia, serán estudados tamén por atlas posteriores, o que permitirá realizar estudos de tipo diacrónico. O ALPI sufriu numerosas peripecias[22] que atrasaron os traballos de publicación dos materiais; só chegou a aparecer un volume, en 1962, cando Manuel Alvar xa comezara o seu proxecto de atlas español por rexións. Actualmente, Pilar García Mouton dirixe no CSIC a edición dixital dos materiais.

Evidentemente, o atlas de referencia para o estudo do portugués será o *Atlas Linguístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza* (ALEPG)[23]. Salvos algúns antecedentes, o proxecto presentouse en 1957 (Boléo *et al.* 1960), mais só comezaron os traballos en 1970. As enquisas sobre o terreo estendéronse de 1974 a 2004 e na actualidade estase rematando a transcrición das gravacións e a súa inclusión nunha base de datos. A súa rede está constituída por 212 puntos, distribuídos da seguinte forma: 176 en territorio continental portugués, 17 no arquipélago dos Azores, 7 no arquipélago da Madeira e 12 en zonas fronteirizas de España[24]. Un produto derivado do ALEPG é o *Atlas Linguístico-Etnográfico dos Açores* (ALEAç), xa redactado na súa totalidade; os primeiros volumes xa foron publicados e a totalidade da obra está dispoñible na Internet (http://www.culturacores.azores.gov.pt/alea).

Non podemos deixar de referir o *Atlas Linguístico do Litoral Português*, obra emprendida por Gabriela Vitorino de modo complementar á súa participación no ALEPG e no ALEAç. Os traballos iniciaron en 1984 e 1985, coa aplicación en 23 localidades de Portugal continental dun cuestionario reducido, de 300 preguntas, que investigaba nomes da flora e fauna mariña. Esta investigación deu orixe a dous tomos, que inclúen análise dialectométrica e que tiveron unha distribución reducida, en fotocopia; parte dos datos foron publicados en Vitorino (1990) e os materiais referentes aos Azores integran o volume IX do ALEAç.

---

22 Máis detalles en Cortés Carreres & García Perales (2009).

23 A pesar de incluír o nome *Galiza*, a demora na realización dos traballos e a aparición do *Atlas Lingüístico Galego* levaron a abandonar a intención inicial. Con todo, foron estudados nos últimos anos catro puntos ao norte da Raia: Goián, Torneiros, Oímbra e Ermisende. Os dous últimos foron tamén investigados para o ALPI, o que, xunto cos datos do ALGa, permitiría trazar toda unha perspectiva diacrónica das evolucións desas falas fronteirizas durante os últimos 80 anos.

24 Máis detalles, incluído un mapa da rede, no enderezo http://www.clul.ul.pt/pt/investigador/205-linguistic-and-ethnographic-atlas-of-portugal-and-galicia-alepg (última consulta: 25/01/2011). O ALEPG foi descrito minuciosamente por Saramago (2006).

Para rematar, cómpre dar conta dunha obra dedicada especificamente ao estudo do espazo fronteirizo, a monografía *Die Isoglossenstaffelung in der galicisch-portugiesisch-spanischen Kontaktzone und im Lombada-Aliste-Grenzgebiet* de Fred Boller (1995), quen tamén publicou diversos artigos dedicados á interferencia e contactos de linguas en dúas zonas a un e outro lado da fronteira nororiental portuguesa, onde acaban confluíndo o galego, o portugués, o leonés e o castelán. O groso da investigación examina trazos fonético-fonolóxicos e de morfoloxía verbal obtidos da aplicación dun cuestionario en numerosas localidades da Raia. A visión microscópica é particularmente interesante, porque ten un nivel de detalle moi elevado que demostra que as imaxes proporcionadas polos atlas de medio ou gran dominio son simplistas (necesariamente, xa que a súa rede de puntos ten que debuxar unha malla moito máis larga). Unha utilidade desta obra é comprobar que existen tanto fenómenos cuxas isoglosas seguen escrupulosamente a liña de fronteira como reparticións territoriais que saltan por riba da separación estatal.

4.3. A carón dos atlas é necesario situar o *Inquérito Linguístico Boléo*, un nome que agrupa unha serie heteroxénea de datos dialectais recollida baixo os auspicios do profesor coimbrán Manuel de Paiva Boléo (1904-1992)[25]. A maioría do material procede de sucesivas versións dun cuestionario por correspondencia enviado desde 1942 a párrocos e mestres do ensino primario; noutras ocasións serán alumnos seus quen se ocupen da recolla *in situ* dos datos. A última versión contiña 783 preguntas, moitas das cales de resposta múltiple.

O ILB esténdese por unha inmensa rede que cobre todo o territorio portugués, cunha densidade inimaxinable nos atlas lingüísticos tradicionais, aínda que, obviamente, hai que hai que gardar unha certa precaución, pois, a diferenza destes, os informantes teñen un perfil moi heteroxéneo e a preparación metodolóxica dos enquisadores é dispar, como dispar é tamén a súa capacidade para interpretar e transcribir as respostas.

Paiva Boléo aproveitou os cuestionarios do ILB para establecer a súa proposta de clasificación dialectal e para mostrar a distribución de diferentes isoglosas ou lexías por todo o territorio portugués. Herculano de Carvalho (1953) utilizouno

[25] Descrito, entre outros, en Boléo (1974/1975: 3-43). Actualmente consérvanse na Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra máis de 3000 enquisas.

na súa tese de doutoramento consagrada ao estudo dos sistemas de debulla na Península Ibérica e o profesor alemán Gunther Hammermüller tivo a ocasión de presentar varios traballos dedicados tanto ao propio ILB coma ao seu aproveitamento para o estudo de diferentes campos lexicais. O propio Paiva Boléo (1982) presentou no Coloquio de Tréveris unha contribución sobre o nome dos cogomelos no norte de Portugal, postos en relación con designacións galegas. Unha interesante perspectiva de análise diacrónica consistiría no confronto dos datos do ILB cos recollidos, normalmente tres ou catro décadas máis tarde, nalgún punto próximo do ALEPG[26].

4.4. Durante todo o século xx, con especial incidencia entre os anos 40 e 70, abundan as investigacións monográficas sobre a fala dun lugar ou zona, ou ben sobre as designacións pertencentes a un determinado concepto (o liño, o muíño, os instrumentos de debulla,...) nunha zona máis alargada, que ás veces comprende todo Portugal. Na primeira metade do século, non foron poucos os traballos dese teor publicados na *Revista Lusitana*.

Moitas destas obras foron presentadas no seu momento como traballos académicos, normalmente teses de licenciatura. Gottschalk e Barata (1973) contaron ata 53 teses de tipo dialectal presentadas só na Universidade de Lisboa, un bo número das cales examinan falares portugueses setentrionais. Hai, incluso, investigadores que foron máis alá, e que atravesaron a Raia, como é o caso de Bacelar (1966), que estudou a vila galega de Cambados. A estrutura destas teses adoita ser semellante: unha introdución xeográfica e etnográfica, unha caracterización lingüística global, un glosario e a transcrición de diferentes textos orais (adiviñas, cantigas, lendas, refráns, etc.). Estas fontes son, á par que numerosas e valiosas, tamén de difícil acceso. Do mesmo modo, é moi incómodo manexar estas fontes, xa non só porque estean dispersas por diferentes bibliotecas, ou pola heteroxeneidade do formato, senón tamén porque teñen que ser consultadas unha a unha.

Consciente dos atrancos para a consulta deste rico material e da necesidade de transferilo a un soporte informático, que permita, en cuestión de segundos, dispoñer os resultados de forma cómoda e ordenada, o Instituto da Lingua Galega botou a andar o proxecto do *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués*, con

[26] En Álvarez e Saramago (2012) tivemos ocasión de realizar esta análise contrastiva, aínda que só a título experimental, pois o número de cuestionarios manexado foi bastante reducido.

ramas en Brasil, Galicia e Portugal. Este último subproxecto, o *Tesouro Dialectal Português* (TEDIPOR), comezou recentemente, grazas a un subsidio da *Fundação para a Ciência e a Tecnologia* para o bienio 2010/2012; desenvólvese entre as universidades de Lisboa e Coimbra. Mentres que a primeira fase deste proxecto, descrito en Álvarez *et alii* (2009), prevé a introdución dos glosarios existentes nas teses de licenciatura e monografías similares, etapas posteriores contemplan a incorporación doutras fontes: bases de datos do ALGa e do ALEPG, arquivos dialectais como o ILB ou contribucións etnográfico-lingüísticas de diferentes investigadores (Ebeling, Schröder, etc.).

4.5. As dúas últimas décadas do século xx son as do agromar, por toda Europa, de proxectos dedicados ao estudo da sintaxe dialectal. Nesa altura, o coñecemento da sintaxe portuguesa, como a de moitos outros dominios, estaba lonxe de ser satisfactorio. As referencias existentes en traballos dialectais eran moi esporádicas e marxinais e o propio cuestionario do ALEPG rexeitaba explicitamente, por razóns prácticas, incluír aspectos sintácticos nas súas pescudas.

Para solucionar esta situación, en 1999 nace o proxecto *Corpus Dialectal para o Estudo da Sintaxe*[27], CORDIAL-SIN, dirixido por Ana Maria Martins no Centro de Linguística da Universidade de Lisboa (CLUL) e descrito, entre outros, por Carrilho (2010). O material de partida son as gravacións de discurso libre e semidirixido recollidas entre mediados dos anos 70 do século pasado ata os inicios do s. xxi, en diferentes proxectos de xeografía lingüística do CLUL. No seu estado actual, o corpus abrangue 600000 palabras, en 42 localidades de Portugal continental e dos arquipélagos. A ferramenta pode ser consultada libremente na Internet, en tres formatos distintos: transcrición conservadora, transcrición normalizada e anotación morfosintáctica por palabra. A anotación por palabra vai poder ser pescudada en conxunto con outros córpora e bases de datos dialectais dentro da ferramenta de busca que está a ser desenvolvida para o proxecto *Edisyn*[28]. A equipa traballa actualmente nun sistema de anotación sintáctica que permita a pescuda automática en estruturas anotadas, através de ferramentas de busca xa dispoñibles noutros recursos de sintaxe dialectal.

[27] http://www.clul.ul.pt/pt/investigacao/212-cordial-sin-syntax-oriented-corpus-of-portuguese-dialects (última consulta: 25/1/2011).

[28] http://www.dialectsyntax.org/wiki/About_Edisyn (última consulta: 7/7/2012).

Diferentes contribucións científicas do grupo refírense, de forma tanxencial, á situación galega. Moi recentemente, iniciáronse tamén colaboracións con investigadores de Galicia para realizar estudos contrastivos (Carrilho e Sousa 2010).

5. ESCOLMA DE TRABALLOS DA ÚLTIMA DÉCADA

5.1. O proxecto *Atlas Multimédia Prosodique de l'Espace Roman* (AMPER), coordinado por Michel Contini (Grenoble) e Antonio Romano (Turín) ten como obxectivo a realización de investigacións sobre o acento e a entoación no espazo románico subordinadas a unha metodoloxía unificada de traballo, un aspecto extremadamente complexo[29].

No seo do AMPER estableceuse unha frutífera rede de colaboración entre o equipo portugués, liderado por Lurdes de Castro Moutinho (http://pfonetica.web.ua.pt/AMPER-POR.htm; última consulta: 25/1/2011), e o equipo galego, coordinado por Elisa Fernández Rei. Entre os resultados hai varios traballos dedicados ao confronto da prosodia galega e portuguesa, especialmente nas rexións fronteirizas. Fernández Rei e Moutinho (2006) compararan a prosodia das dúas beiras do río, o Alto Minho portugués e o Baixo Miño galego para observar se a fronteira política se constituía tamén en fronteira prosódica e concluíron que aínda que existen diferenzas entre ambas variedades, estas son menores das que estas falas teñen con respecto ao resto de Galicia e Portugal. Moutinho e Fernández Rei (2008) ampliaran a zona de pesquisa, pois comparan os rexistros de dúas informantes, unha de Braga e outra do Hío (Cangas de Morrazo, Pontevedra). Nas súas conclusións (necesariamente provisorias, vista a reducida mostra de traballo) sinálase que as diferenzas na frecuencia fundamental son moito maiores nas enunciativas ca nas interrogativas e que o portugués ten máis marcada a diferenza de duración das tónicas con respecto ás átonas; as autoras postulan, retomando tamén os datos do seu traballo anterior, a existencia dun *continuum* prosódico que abrangueria a faixa atlántica galega ata o territorio portugués do Minho (actuais distritos de Braga e Viana do Castelo). No ano seguinte aparece Moutinho, Coimbra e Fernández Rei (2009), un traballo máis ambicioso sobre

[29] Véxase Romano (2003) para unha aproximación ao aspecto metodolóxico e Contini *et alii* (2009) para unha das descricións máis recentes do proxecto.

a fronteira prosódica entre galego e portugués, expandindo a zona de estudo e o número de informantes. Desta vez, analízase a produción de oracións interrogativas sen extensión en catro puntos galegos (Cangas e O Grove na provincia de Pontevedra, Cariño na Coruña e O Incio en Lugo) e outros catro en Portugal (Alfândega da Fé no distrito de Braganza, Anadas en Aveiro, Prado en Viana do Castela e Trinta na Guarda). Os datos revelan que as dúas localidades do norte de Galicia afástanse do resto da rede en varios aspectos, o que reitera a existencia dese *continuum* entre o oeste de Galicia e o norte de Portugal.

Os numerosos traballos que se veñen desenvolvendo no Laboratório de Fonética do Centro de Linguística da Universidade de Lisboa (http://www.fl.ul.pt/LaboratorioFonetica) tamén proporcionan datos sobre o sistema de entoación do portugués europeo, que poden servir para establecer comparacións. Unha mostra é Frota e Vigário (2007), que sinala que os dialectos septentrionais están afastados do padrón prosódico do estándar e presentan maiores similitudes con outras áreas románicas: «the Standard variety departed from the more conservative and more Romance-like Northern variety and has undergone a process of reduction of phrase-internal accents licensing the construction of larger prosodic phrases» (p. 21 da edición dixital).

5.2. Mota (2001), a pesar do seu título xenérico, examina un aspecto moi concreto da morfoloxía, os mecanismos de ligazón fonolóxica entre o verbo e o pronome acusativo enclítico e entre o verbo e o artigo indefinido no portugués setentrional. Nas conclusións obsérvase que no portugués setentrional existen algunhas solucións que non se coñecen no portugués estándar, mais si en variedades fronteirizas galegas.

Elisabete Soalheiro realizou, baixo a dirección da citada Antónia Mota, unha completa tese de mestrado (Soalheiro 2002). Trátase dun estudo de diferentes aspectos da flexión verbal en nove localidades setentrionais portuguesas, baseado en datos orais de 1977 a 1996. Os resultados son contrastados co portugués estándar e mais co galego. A autora constata a existencia de solucións comúns a galego e portugués setentrional, que poderían explicarse ben por unha conservación mutua de características da etapa galego-portuguesa ben por contacto lingüístico entre as dúas variedades. Sinálase o rol especial de Castro Laboreiro, freguesía do concello de Melgaço, case sobre a liña de fronteira con Galicia, que

en moitos trazos se aproxima máis ao galego que ao portugués[30]. Sobre as características definitorias de Castro Laboreiro voltaría o ano seguinte, en Soalheiro (2003), que describe (e analiza desde un punto de vista teórico) a expresión da P4 do pretérito imperfecto de indicativo nesa vila, que mantén, como boa parte do galego, a acentuación paroxítona etimolóxica.

5.3. Para rematar, darei conta brevemente dalgúns traballos dedicados ao léxico dialectal.

Saramago (2002) empregou técnicas dialectométricas para comparar as designacións de 45 conceptos en 93 puntos da rede portuguesa do ALPI e 61 da galega do ALGa. As súas conclusións revelan que a Raia é tamén unha liña moi importante de diferenciación lexical, mais iso non exclúe relacións de proximidade entre puntos galegos e portugueses: a análise do índice relativo de distancia de Oímbra, no extremo sur de Galicia, cos outros puntos da rede revela a existencia de afinidades lexicais co noroeste portugués.

Álvarez e Saramago (2012) valéronse dos materiais modernos do ALEPG para estudar as áreas lexicais establecidas no clásico estudo de Cintra (1962), que tamén foron analizadas para o galego por Dubert e Sousa (2002). As súas conclusións son que, nas grandes liñas, segue vixente a estrutura lexical proposta por Cintra, que distinguía a) unha área setentrional con formas latinas e unha meridional con respostas de orixe árabe (*soro* / *almece*); b) unha área occidental con formas máis antigas e unha oriental con innovacións vindas do centro da Península (*maninha* / *machorra* e *queixo* / *barba*); c) unha área (nor-)occidental con formas arcaicas e unha zona que abrangue todo o Algarve, Alentejo, Beira Baixa, a faixa oriental da Beira Alta e Trás-os-Montes, con formas máis recentes (*mungir* / *ordenhar*; *úbere* / *amojo*; *anho* / *borrego*; *espiga* / *maçaroca*). Con todo, a análise demostra a existencia de varias discrepancias, motivadas non tanto por variacións diacrónicas como polas limitacións dos materiais de Cintra; en especial, a pouca densidade da rede do ALPI no sur do territorio impediulle constatar a existencia de áreas conservadoras nesas rexións, así como a presenza de bastantes máis tipos lexicais por todo Portugal.

[30] Xa declaraba un informante no documental *Fronteiras* dirixido por Rubén Pardiñas que cando se desprazaban ao interior de Portugal, sobre todo a Porto, eran calificados de galegos.

Por último, comezou recentemente un proxecto, desenvolvido en parcería entre o Centro de Linguística da Universidade de Lisboa e o Instituto da Lingua Galega (USC), que ten como obxectivo a cartografía conxunta, acompañada de comentario, de datos galegos e portugueses referidos a distintos dominios da lingua, esencialmente fonética, fonoloxía e léxico. O material de base do proxecto está constituído por unha selección de datos provenientes do Atlas Lingüístico Galego (ALGa), parcialmente publicado, e do Atlas Lingüístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza (ALEPG), xa pescudado e que actualmente está en proceso de preparación para a publicación. No total, a obra presentará uns 250 puntos de enquisa, pertencentes a Galicia, a Portugal continental e a varias localidades españolas de fala portuguesa. No comentario que acompañará os datos, engadirase material adicional de distinto tipo, especialmente o proveniente doutras pescudas dialectais e do xa referido *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués*, mais estes datos non serán representados cartograficamente. Álvarez (2010) e Álvarez (2013) son dúas mostras desta perspectiva comparativa.

6. CABO

Co agromar do novo século, multiplicáronse en Portugal os traballos que, dun modo ou outro, examinan o portugués setentrional e, en non poucos casos, establecen vínculo co galego ou, incluso, propoñen análises contrastivas. Son varios, ademais, as iniciativas conxuntas de persoas dun e doutro lado da Raia, sexa na Lingüística, sexa na Antropoloxía, na Etnografía ou, obviamente, na Economía. Por desgraza, non sempre son ben coñecidos todos estes proxectos, incluso en ámbitos académicos.

É desexable que durante esta década que comeza se poña o ramo aos proxectos do ALGa e do ALEPG, abrindo a porta, xunto co *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués*, a unha exploración sistemática da lingua falada en Galicia e Portugal, que escribirá moitas páxinas dos capítulos das semellanzas e das diferenzas. Dentro dos proxectos de futuro, sería moi revelador un estudo sistemático da franxa fronteiriza que integrase o aspecto lingüístico con informacións sociolingüísticas e identitarias.

Referencias bibliográficas

Álvarez Pérez, Xosé Afonso (2010): «*E os da banda d'alá son máis estranxeiros ca os de Madrí?* Estudo contrastivo de designacións galegas e portuguesas no campo semántico da gandaría». *Verba. Anuario galego de Filoloxía* 37, 57-88.

Álvarez Pérez, Xosé Afonso (2011): «Sprachliches und sprachwissenschaftliches Material zur Untersuchung an der Grenze zwischen Galicien und Portugal», in A. Endruschat / V. Ferreira, *Sprachdokumentation und Korpuslinguistik - Forschungsstand und Anwendung: Akten des 8. Deutschen Lusitanistentags*. München: Meidenbauer, 189-220.

Álvarez Pérez, Xosé Afonso (2013): «Cartografía lingüística de Galicia e Portugal: presentación dun proxecto e estudo de dous casos», en E. Casanova / C. Calvo (eds.), *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas, 6-11 septiembre 2010,* Valencia, vol. VI, 29-40.

Álvarez Pérez, Xosé Afonso / João Saramago (2010): «Áreas lexicais em zona de fronteira: um olhar de síntese para a/da raia luso-espanhola na zona da Extremadura», en María Jesús Fernández García / Silvia Amador Moreno (eds.), *Al Límite: I Congreso de la SEEPLU (Facultad de Filosofía y Letras, Cáceres, 5 y 6 de noviembre de 2009)*, Cáceres: Editorial Avuelapluma: 15-39. (Edición electrónica: http://seeplu.galeon.com/textos1/xose.html [última consulta: 7/7/2012]).

Álvarez Pérez, Xosé Afonso / João Saramago (2012): «Áreas lexicais galegas e portuguesas: um novo olhar para a proposta de Cintra», *Estudis Romànics* XXXIV, 55-97. (Dispoñible en: http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000181%5C00000009.pdf [última consulta: 7/7/2012]).

Álvarez, Rosario / Xosé Afonso Álvarez / João Saramago / Xulio Sousa (2009): «Presentación de un corpus digital de léxico tradicional: *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués», Fonetică şi Dialectologie,* vol. 28 , 5-19.

Andrade, Ernesto d' (1984): «Sobre os plurais em galego», *Boletim de Filologia* XXIX/1-4 [= *Homenagem a Manuel Rodrigues Lapa*, II], 173-180. (Dispoñible en: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/lingua/boletimfilologia/29/boletim29_pag173_180.pdf [última consulta: 7/7/2012]).

Andrés-Díaz, Ramón de (2007): «Linguistic borders of the Western Peninsula», *International Journal of the Sociology of Language* 184, 121-138.

Bacelar, Marília Luz Muñoz (1966): *Cambados, palavras e coisas*. Tese de Licenciatura inédita. Lisboa: Universidade de Lisboa.

Beswick, Jaine (2005): «Linguistic Homogeneity in Galician and Portuguese Borderland Communities», *Estudios de Sociolingüística* 6/1, 39-64. (En liña: http://www.sociolinguistica.uvigo.es/descarga_gratis.asp?id=149 [última consulta: 7/7/2012]).

BILEGA = García Gondar, Francisco (dir.) (1998-): *Bibliografía informatizada da lingua galega*. Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. (Dispoñible en liña: www.cirp.es/bdo/bil/bilega.html [última consulta: 7/7/2012]).

BILP = Caetano, Maria do Céu (dir.) (2007-): *Bibliografia de Linguística Portuguesa*. Lisboa: Centro de Linguística da Universidade Nova de Lisboa. (En liña: http://clunl.fcsh.unl.pt/bilp/ [última consulta: 7/7/2012]).

Boléo, Manuel de Paiva (1950): «Dialectologia e história da língua: isoglossas portuguesas», *Boletim de Filologia* XII, 1-44. (En liña: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/lingua/boletimfilologia/12/pag1_44.pdf [última consulta: 7/7/2012]).

Boléo, Manuel de Paiva (1960): «O estudo dos falares portugueses antigos e modernos e sua contribuição para a história da língua», en *Actas do III Colóquio Internacional de Estudos Luso-Brasileiros*, II, *(Lisboa, 1957)*, II, Lisboa: Universidade, 418-428.

Boléo, Manuel de Paiva (1974/1975): *Estudos de Linguística Portuguesa e Românica*. 2 vols. Coimbra: Universidade de Coimbra.

Boléo, Manuel de Paiva (1982): «O interesse do material do I.L.B. para o estudo dos falares da fronteira galego-portuguesa», en Dieter Kremer / Ramón Lorenzo (eds.), *Tradición, actualidade e futuro do galego: Actas do Coloquio de Tréveris (Tréveris, 1980),* Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, 131-151.

Boléo, Manuel de Paiva / José Gonçalo C. Herculano de Carvalho / Luís F. Lindley Cintra (1960): «Projecto de um atlas linguístico-etnográfico de Portugal e da Galiza». *Actas do III Colóquio Internacional de Estudos Luso-Brasileiros (Lisboa, 1957)*, II, Lisboa: Universidade, 413-417.

Boléo, Manuel de Paiva / Maria Helena Santos Silva (1961): «O *Mapa dos Dialectos e Falares de Portugal Continental*», *Boletim de Filologia* XX, 85-112. (En liña: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/lingua/boletimfilologia/20/pag85_112.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Boléo, Manuel de Paiva / António Gomes Ferreira (1974): «Amostras de uma bibliografia crítica dialectal portuguesa», en Manuel de Paiva Boléo (1974/1975), *Estudos de Linguística Portuguesa e Românica,* vol. I, tomo I, 95-121.

Boller, Fred (1995): *Die Isoglossenstaffelung in der Galicisch – Portugiesisch – Spanischen Kontaktzone und im Lombada – Aliste – Grenzgebiet*. Kiel: Westensee-Verlag.

Cabeleira, Susana (2006): «Atitudes e preconceitos linguísticos face a variedades dialectais», en Joaquim Barbosa / Fátima Oliveira (orgs.), *XXI Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística*, 245-260. (En liña: http://www.apl.org.pt/docs/actas-21-encontro-apl-2005.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Cairo Carou, Heriberto / Paula Godinho / Xerardo Pereiro (eds.) (2009): *Portugal e Espanha. Entre discursos de centro e práticas de fronteira*. Lisboa: Edições Colibri.

Cairo Carou, Heriberto (2009): «De las fronteras de la primera modernidad a las de la condición postmoderna: el laboratorio ibérico», en H. Cairo Carou *et alii*: *Portugal e Espanha. Entre discursos de centro e práticas de fronteira*. Lisboa: Edições Colibri.

Carrilho, Ernestina (2010): «Tools for dialect syntax: the case of CORDIAL-SIN (an annotated corpus of Portuguese dialects)», en Gotzon Aurrekoetxea / Jose Luis Ormaetxea (eds.), *Tools for Linguistic Variation*. Bilbao: Universidad del País Vasco, 57-70.

Carrilho, Ernestina / Xulio Sousa Fernández (2010): «Embedded subjects of causative infinitival constructions in Galician and Portuguese», comunicación presentada no *6th International Constrastive Linguistics Conference, Freie Univ. Berlin, October*. (Texto provisorio na web da co-autora: http://www.clul.ul.pt/files/ernestina_carrilho/CarrilhoSousa2010tx.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Carvalho, Joaquim Brandão de (1988): «Nasalité et structure syllabique en portugais et en galicien: approche non linéaire et panchronique d'un problème phonologique», *Verba. Anuario galego de Filoloxía* 15, 237-263.

Carvalho, José Gonçalo Herculano de (1953): *Coisas e palavras. Alguns problemas etnográficos e linguísticos relacionados com os primitivos sistemas de debulha na Península Ibérica*. Coimbra: Universidade. Separata de *Biblos*, vol. XXIX.

Carvalho, José Gonçalo Herculano de (1994): «As orações de gerúndio no galego e no português. Ensaio de Linguística Contrastiva», en Ramón Lorenzo (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas, VI, Sección VI: Galego*. A Coruña: Fundación «Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa», 317-325.

Castro, Ivo (2004): «Galegos e mouros», en Rosario Álvarez Blanco / Francisco Fernández Rei / Antón Santamarina (eds.), *A Lingua Galega: historia e actualidade: Actas do I Congreso Internacional (Santiago de Compostela, 16-20 de setembro de 1996)*, IV. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 3-20. (Editado tamén como opúsculo pola Cátedra de Estudos Galegos da Universidade de Lisboa. Lisboa: Edições Colibri, 2002). (Dispoñible en liña: http://consellodacultura.org/mediateca/extras/lingua_vol_iv.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Castro, Ivo (2005): «Convergências e Divergências no Espaço da Língua Portuguesa», en *A Língua Portuguesa: Presente e Futuro (Conferência, Dezembro 2004).* Lisboa: Gulbenkian, 279-282.

Castro, Ivo (2008): «Galiza no espaço cultural e simbólico da Lusofonia», *Grial* XLVI, 80-89. (Dispoñible na web do autor: http://www.clul.ul.pt/files/ivo_castro/2008_Galiza_e_Lusofonia.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Castro, Ivo (2009): «Galicia no espazo cultural da Lusofonía», en H. Monteagudo (ed.), Sociedades plurilingües: da identidade á diversidade. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 219-252. (O vídeo da conferencia está en: http://consellodacultura.org/mediateca/video.php?id=211; as actas, en: http://consellodacultura.org/mediateca/extras/sociedades_plurilingues.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Castro, Ivo / Rita Marquilhas / J. Léon Acosta (1991): *Curso de História da Língua Portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta.

Cintra, Luís F. Lindley (1959): *A linguagem dos foros de Castelo Rodrigo. Seu confronto com a dos foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do séc. XIII*. Lisboa: Imprensa Nacional / Casa da Moeda.

Cintra, Luís F. Lindley (1962): «Áreas lexicais no território português». *Boletim de Filologia* XX, fascículos 3 e 4. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos, 273-307. (Dispoñible en liña: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/lingua/boletimfilologia/20/pag273_307.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Cintra, Luís F. Lindley (1964-1971): «Nova proposta de classificação dos dialectos galego-portugueses», *Boletim de Filologia* XXII, 81-116. (Dispoñible en liña: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/lingua/boletimfilologia/22/boletim22_pag81_116.pdf [última consulta: 11/1/2011]). (Reeditado en Cintra 1983).

Cintra, Luís F. Lindley (dir.) (1976): *Bibliografia dialectal galego-portuguesa*. Lisboa: Centro de Linguística das Universidades de Lisboa.

Cintra, Luís F. Lindley (1983): *Estudos de Dialectologia Portuguesa*. Lisboa: Sá da Costa.

Contini, Michel (2006): «Présent et passé: la notion de frontière dans une lecture interdisciplinaire de l'espace linguistique», en R. Álvarez *et alii* (eds.): *Lingua e Territorio*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 23-54. (Dispoñible en liña: http://consellodacultura.org/mediateca/extras/lingua_territorio.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Contini, Michel *et alii* (2009): «L'avancement des recherches en géoprosodie et le Projet AMPER», *Estudios de Fonética Experimental* XVIII, 109-122. (Edición electrónica en: http://www.ub.edu/labfon/XVIII-11.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

CORDIAL-SIN = Martins, Ana Maria (dir.) (2001-): *Corpus dialectal para o estudo da sintaxe*. Lisboa: Centro de Linguística da Universidade de Lisboa. (En liña: http://www.clul.ul.pt/index.php?option=com_content&view=article&id=229%3Acordial-sin&catid=61&lang=en [última consulta: 7/7/2012]).

Cortés Carreres, Santi / Vicent García Perales (2009) (eds.): *La historia interna del Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Correspondencia (1910-1976)*. València: Universitat de València.

Cuidado com a língua - «O galego»: http://www.youtube.com/watch?v=uNpACtIlv8g [última consulta: 11/1/2011].

Duarte, Maria Clementina dos Prazeres (1950): *Alguns aspectos geográficos da dialectologia portuguesa: estudo baseado no «Inquérito Linguístico por Correspondência» (1942) organizado por M. Paiva Boléo*. Tese de Licenciatura inédita presentada á Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra.

Dubert García, Francisco / Xulio Sousa Fernández (2002): «Áreas lexicais galegas e portuguesas. A proposta de Cintra aplicada ao galego», en Rosario Álvarez / Francisco Dubert García / Xulio Sousa Fernández (eds.), *Dialectoloxía e Léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 193-222. (Dispoñible en liña: http://consellodacultura.org/mediateca/extras/dialectoloxia.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Fernández Rei, Elisa / Lurdes de Castro Moutinho (2006): «A fronteira xeográfica do Miño: ¿tamén fronteira prosódica?», en Cristina Mourón Figueroa / Teresa Iciar Moralejo Gárate *et alii* (eds.), *Studies in Contrastive Linguistics: Proceedings of the 4th International Contrastive Linguistics Conference (Santiago de Compostela, September, 2005)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago, 265-276.

Ferreira, Carla Sofia da Silva (2009): «Percepções dialectais e atitudes linguísticas. O método da Dialectologia perceptual e as suas potencialidades», en Alexandra Fiéis / Maria Antónia Coutinho (orgs.), *XXIV Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística. Textos seleccionados*, 251-263. (Dispoñible en liña: http://www.apl.org.pt/docs/actas-24-encontro-apl-2008.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Ferreira, Manuela Barros (1992): «Dialectologia da área galego-portuguesa», en A. L. Ferronha (org.), *Atlas da Língua Portuguesa na História e no Mundo*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 30-40.

Ferreira, Manuela Barros (dir.) (2010[2]): *Língua e história na fronteira norte-sul Bibliografia (LHF)*. Mértola: Campo Arqueológico de Mértola. (Dispoñible en liña: http://www.geolectos.com/livro.pdf [última consulta: 7/7/2012]).

Frota, Sónia / Marina Vigário (2007): «Intonational Phrasing in two varieties of European Portuguese», en T. Riad / C. Gussenhoven (eds.), *Tones and Tunes*. Vol. i. Berlin: Mouton de Gruyter, 265-291. (Dispoñible en liña: http://www.fl.ul.pt/LaboratorioFonetica/Vig_Fro03.PDF [última consulta: 7/7/2012]).

García Gondar, Francisco (2003): «*De re bibliographica*: BILEGA entre os recursos sobre o galego e o portugués na Internet». *Revista Galega de Filoloxía* 4, 59-95.

García Mañá, Luís Manuel (2000): *Couto Mixto. Unha república esquecida*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

García Mouton, Pilar (2006): «El desarrollo de la cartografía lingüística en la Península Ibérica a partir de la propuesta de Bernhard Schädel», en Maria Pilar Perea / Germá Colón Doménech (eds.), *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana: Reflexos i projeccions*. Barcelona: PPU, 157-172. (Dispoñible en liña: http://digital.csic.es/handle/10261/13683 [última consulta: 11/1/2011]).

Gargallo Gil, José Enrique (1995): «De *fronteras lingüísticas* peninsulares: paralelismos, afinidades, peculiaridades», *Lletres Asturianes* 57, 23-40.

Gottschalk, Maria Filipa / Maria da Graça Themudo Barata (1973): «Dissertações de licenciatura de carácter dialectológico», *Boletim de Filologia* xxii, 427-446. (Dispoñible en liña: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/lingua/boletimfilologia/22/boletim22_pag427_446.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Hammermüller, Gunther (1995): «O I.L.B. à margem dum atlas linguístico de Portugal?», en M. Fátima Viegas Brauer-Figueiredo (coord.), *Actas do 4.º Congresso da Associação Internacional de Lusitanistas. Universidade de Hamburgo, 6 a 11 de Setembro de 1993*. Lisboa / Porto / Coimbra: Lidel, 131-144.

Hammermüller, Gunther (1999), «Bom dia - boa tarde - boa noite - As saudações diárias em Portugal segundo os materiais do I.L.B.», en Gabriela Funk (org.), *Actas do 1° Encontro sobre Cultura Popular (Homenagem ao Prof. Doutor Manuel Viegas Guerreiro)*, 25 a 27 de setembro de 1997. Ponta Delgada: Universidade dos Açores, 181-195.

Hammermüller, Gunther (2001): «*Alguns também chamam ao jantar merenda*. Designação e repartição das refeições diárias em Portugal segundo os materiais do I.L.B.», *Actas do 6º Congresso da Associação Internacional de Lusitanistas*. (http://www.geocities.ws/ail_br/algunstambemchamamaojantarmerenda.html [última consulta: 21/8/2013]).

Hermida Gulías, Carme (1987): «Leite de Vasconcelos e o galego. Notas sobre un artigo esquencido», *Verba. Anuario galego de Filoloxía*, 489-496.

Hinskens, Frans / Jeffrey L. Kallen / Johan Taeldeman (2000): «Merging and drifting apart. Convergence and divergence of dialects across political borders», *International Journal of the Sociology of Language* 145, 1-28.

Iannàccaro, Gabriele / Vittorio Dell'Aquila (2001): «Mapping languages from inside: notes on perceptual dialectology», *Social & Cultural Geograpghy*, vol. 2. Nº 3, 265-280

Labraña Barrero, Sabela / Elisabete Pais de Jesus Ramos / J. F. Santos (2004): «A raia galego-portuguesa em debate. Perspectivas multidisciplinares sobre uma estrutura administrativa herdada», en Juan A. Márquez Domínguez / Mercedes Gordo Márquez (eds.), *Fronteras en movimiento*. Huelva: Universidad de Huelva, 153-176.

Lagares Diez, Xoán Carlos (2008): «Sobre a noção de galego-português», *Cadernos de Letras da UFF* 35, 61-82.

Lapa, Manuel Rodrigues (1979): *Estudos Galego-Portugueses: Por uma Galiza renovada*. Lisboa: Sá da Costa.

Lapa, Manuel Rodrigues (1983): *As Minhas Razões: Memórias de um idealista que quis endireitar o mundo*. Coimbra: Coimbra Editora.

Maia, Clarinda de Azevedo (1977): *Os falares fronteiriços do concelho do Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla,* Suplemento iv da *Revista Portuguesa de Filologia*. Coimbra: Universidade de Coimbra.

Maia, Clarinda de Azevedo (1986), *História do Galego-Português. Estado Linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o Século xiii ao Século xvi*. Coimbra: INIC. (Reimpreso en 1997 pola Fundação Calouste Gulbenkian e a Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica).

Maia, Clarinda de Azevedo (1992): «A situação linguística da Galiza do século xiii ao século xvi», *Actas do I Congreso Internacional da Cultura Galega (Santiago de Compostela, 1990)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería de Cultura e Xuventude, 361-370.

Maia, Clarinda de Azevedo (2001): «Fronteras del español: aspectos históricos y sociolingüísticos del contacto con el portugués en la frontera territorial», *ii Congreso Internacional de la Lengua Española. Unidad y diversidad del español.* (Dispoñible en liña: http://congresosdelalengua.es/valladolid/ponencias/unidad_diversidad_del_espanol/5_espanol_y_portugues/azevedo_c.htm [última consulta: 11/1/2011]).

Maia, Clarinda de Azevedo (2002): *O galego visto pelos filólogos e linguistas portugueses*. Lisboa: Colibri / Cátedra de Estudos Galegos da Universidade de Lisboa.

Marcos de Dios, Ángel (2007): «Aproximación a las relaciones lingüísticas luso-españolas (1901-1974)», en Gabriel Magalhães (ed.), *Relipes: Relações linguísticas e literárias entre Portugal e Espanha desde o início do século XIX até à actualidade*. Covilhã: Universidade da Beira Interior, 331-375.

Martins, Humberto (2009): «Nótulas sobre a vida dos indivíduos em zonas fronteiriças e sobre o conceito de fronteira [e outras margens]», en Heriberto Cairo Carou *et alii* (ed.), *Portugal e Espanha. Entre discursos de centro e práticas de fronteira*. Lisboa: Edições Colibri.

Mateus, Maria Helena Mira (1986a): «Fonologia do galego e do português», *Actas do I Congresso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza (Ourense, 1984).* Ourense: AGAL, 295-304. Reeditado en: *A face exposta da língua portuguesa*. Lisboa: Imprensa Nacional - Casa da Moeda, 2002, 153-161.

Mateus, Maria Helena Mira (1986b): «Galego e português: uma só língua?», *Estudos Linguísticos e Literários. Publicação do Curso de Mestrado em Letras da Universidade Federal da Bahia*, 5, 17-33.

Mateus, Maria Helena Mira / Ernesto d'Andrade (2002): *The Phonology of Portuguese*. Oxford: Oxford University Press.

Medeiros, António (2006): *Dois Lados de Um Rio. Nacionalismo e Etnografias na Galiza e em Portugal*. Lisboa: ICS.

Medina García, Eusebio (2006): «Orígenes históricos y ambigüedad de la frontera hispano-lusa (La Raya)», *Revista de estudios extremeños*, Vol. 62, Nº 2, 713-724. (Dispoñible en liña: http://www.gessa-ex.es/documentos/publicaciones/Or%C3%ADgenes%20hist%C3%B3ricos%20y%20ambig%C3%BCedad%20de%20la%20Raya.pdf [última consulta: 7/7/2012]).

Monteagudo, Henrique (1988): «Portugués e galego nos gramáticos portugueses do quiñentos», en Dieter Kremer (ed.), *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Trèves, 1986), V: Section IV: Linguistique pragmatique et linguistique sociolinguistique*. Tübingen: Max Niemeyer, 144-158. (Dispoñible en http://webspersoais.usc.es/export/sites/default/persoais/henrique.monteagudo/Descargas/Portuguxs_e_galego_nos_gramxticos_portugueses_de_quixentos_xTrxverisx_1986x.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Monteagudo, H. (coord.) (2009): *Sociedades plurilingües: da identidade á diversidade*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. (Dispoñible en liña: http://consellodacultura.org/mediateca/extras/sociedades_plurilingues.pdf [última consulta: 21/8/2013])

Mota, Maria Antónia Coelho da (2001): «O português na fronteira com o galego», *Revista de filología románica* 18, 103-116. (Dispoñible en liña: http://revistas.ucm.es/index.php/RFRM/article/view/RFRM0101120103A/11028 [última consulta: 11/1/2011]).

Mota, Maria Antónia Coelho da / Celeste Rodrigues / Elisabete Soalheiro (2003): «Padrões flexionais nos pretéritos fortes, em PE falado setentrional», en Ivo Castro / Inês Duarte (orgs), *Razões e Emoção. Miscelânea de estudos em homenagem a Maria Helena Mira Mateus*, II. Lisboa: Imprensa Nacional, 129-156.

Moutinho, Lurdes de Castro / Elisa Fernández Rei (2008): «Do sul da Galiza ao norte de Portugal: uma viagem através da frequência fundamental = From Southern Galicia to Northern Portugal: A Journey Through Fundamental Frequency», *Fórum Lingüístico* 5/1, 63-75. (Dispoñible en liña: http://www.periodicos.ufsc.br/index.php/forum/article/viewFile/11643/11059 [última consulta: 7/7/2012]).

Moutinho, Lurdes de Castro / Rosa Lídia Coimbra / Elisa Fernández Rei (2009): «Novos contributos para o estudo da fronteira prosódica entre o galego e o português europeu», *Cadernos de Letras da UFF* 39, 67-78. (Dispoñible en liña: http://www.uff.br/cadernosdeletrasuff/39/artigo3.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Raposo, Eduardo Paiva (1984): «Algumas observações sobre a noção de *língua portuguesa*», *Boletim de Filologia* xxix/1-4 [= *Homenagem a Manuel Rodrigues Lapa*, II], 585-593. (Dispoñible en liña: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/lingua/boletimfilologia/29/boletim29_pag585_594.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Regueira Fernández, Xosé Luis (coord.) (1996): *Guía bibliográfica de lingüística galega*. Vigo: Xerais.

Regueira Fernández, Xosé Luis (2007): «Vocais finais en galego e en portugués: un estudio acústico», in Helena González Fernández / María Jesús Lama López (eds.), *Actas [do] vii Congreso Internacional de Estudos Galegos: «Mulleres en Galicia» / «Galicia e os outros pobos da Península» (Barcelona 28 ao 31 de maio de 2003)*. Sada: Ediciós do Castro / Asociación Internacional de Estudos Galegos (AIEG), 859-875.

Ricós Vidal, Amparo (2007): «España, Portugal y el 'ALPI'. Notas para una historia inacabada», en Ángel Marcos de Dios (ed.), *Aula Ibérica: Actas de los congresos de Évora y Salamanca (2006-2007)*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 183-194.

Romano, Antonio (2003): «Un projet d'Atlas multimédia prosodique de l'espace roman (AMPER)», en Fernando Sánchez Miret (ed.), *Actas del xxiii Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románica (Salamanca, 24-30 septiembre 2001)*, i. Tübingen: Max Niemeyer, 279-294. (Dispoñible en liña: http://www.personalweb.unito.it/antonio.romano/2001_SALAMANCA_Romano.pdf [última consulta: 7/7/2012]).

Santos, Maria José de Moura (1965): «Histoire et bilinguisme: faits et problèmes autour de la frontière hispano- portugaise», en Georges Straka (ed.), *Actes du xe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Strasbourg, 1962),* ii. Paris: Klincksieck, 1253-1259.

Santos, Maria José de Moura (1967): *Os falares fronteiriços de Trás-os-Montes*. Separata da *Revista Portuguesa de Filologia*. Coimbra: Universidade de Coimbra. Publicada orixinalmente como: «Os falares fronteiriços de Trás-os-Montes», *Revista Portuguesa de Filologia* xii/2, 1962-1963:509-565; xiii/1-2, 1964-1965:65-261; xiv/1-2, 1966-1968:213-415.

Saramago, João (2002): «Diferenciação lexical interpontual nos territórios galego e português (Estudo dialectométrico aplicado a materiais galegos do ALGa)», en Rosario Álvarez / Francisco Dubert García / Xulio Sousa Fernández (eds.), *Dialectoloxía e léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 41-68. (Dispoñible en liña: http://consellodacultura.org/mediateca/extras/dialectoloxia.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Saramago, João (2006): «O Atlas Lingüístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza (ALEPG)», *Estudis Romànics* XXVIII, 281-298. (Dispoñible en liña: http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000018/00000002.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Saramago, João / Xosé Afonso Álvarez (2010): «Um novo olhar sobre áreas lexicais portuguesas», en Maria João Marçalo *et alii* (eds.): *Língua portuguesa: ultrapassar fronteiras, juntar culturas*. (actas do *II Simposio Mundial de Estudos de Língua Portuguesa* [SIMELP]). Évora: Universidade de Évora, 80-105. (Edición electrónica en http://www.simelp2009.uevora.pt/pdf/slg44/05.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Silva, Maria Helena Santos (1962): «Características fonéticas do falar minhoto», *Boletim de Filologia* xx, 309-321. (Dispoñible en liña: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/lingua/boletimfilologia/20/pag309_321.pdf [última consulta: 21/8/2013]).

Soalheiro, Elisabete da Loura (2002): *Flexão verbal em português europeu: Estudo de padrões flexionais no Português falado no Norte de Portugal com elementos de comparação para o galego*. Tese de mestrado inédita presentada na Faculdade de Letras de Lisboa.

Soalheiro, Elisabete da Loura (2003): «A acentuação do pretérito imperfeito do indicativo em Castro Laboreiro e a sua segmentação morfológica em Português», en Amália Mendes / Tiago Freitas (orgs.), *Actas do XVIII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Porto, 2-4 de Outubro de 2002).* Lisboa, Associação Portuguesa de Linguística, 771-783. (Dispoñible en liña: http://www.apl.org.pt/docs/actas-18-encontro-apl-2002.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Souto, Xosé Manuel (2006): «Xeografía do Eixo Atlántico e cultura territorial», en Rosario Álvarez / Francisco Dubert García / Xulio Sousa Fernández (eds.), *Lingua e Territorio*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 157-174. (Dispoñible en liña: http://consellodacultura.org/mediateca/extras/lingua_territorio.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Torres Feijó, Elias J. (2010): «Mudanças nos estudos de ciências humanas e desafios concretos para vertebrar a Lusofonia: docência, investigação e política cultural», en Petar Petrov (org.): *Lugares da Lusofonia. Actas do Encontro Internacional*. Lisboa: Edições Colibri, 9-28.

Vasconcellos, José Leite de (1887-1889): «Português e galego: a propósito da 'Historia de la Literatura Gallega' de A. Besada», *Revista Lusitana* I, 183-185. (Dispoñible en liña: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/etnologia/revistalusitana/01/lusitana01.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Vasconcellos, José Leite de (1902): «Linguagens fronteiriças de Portugal e Hespanha» *Revista Lusitana* VII/2, 133-145. (Dispoñible en liña: http://www.instituto-camoes.pt/cvc/bdc/etnologia/revistalusitana/07/lusitana07.html [última consulta: 11/1/2011]).

Vasconcellos, José Leite de (1903-4): «Dialectos interamnenses», *Revista Lusitana* VIII/1, 51-62. (Dispoñible en liña: http://www.instituto-camoes.pt/cvc/bdc/etnologia/revistalusitana/08/lusitana08.html [última consulta: 11/1/2011]).

Vasconcellos, José Leite de (1927): «Linguagem de San Martín de Trevejo (Cáceres: Espanha)», *Revista Lusitana* XXVI, 246-259. (Dispoñible en liña: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/etnologia/revistalusitana/26/lusitana26_pag_247.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Vasconcellos, José Leite de (1928): *Opúsculos* II. Coimbra: Imprensa da Universidade. (Dispoñible en liña: http://www.instituto-camoes.pt/cvc/bdc/etnologia/opusculos/vol02/opusculos02.html [última consulta: 11/1/2011]).

Vasconcellos, José Leite de (1929): *Opúsculos* IV. Coimbra: Imprensa da Universidade. (Dispoñible en liña: http://www.instituto-camoes.pt/cvc/bdc/etnologia/opusculos/vol04/opusculos04.html [última consulta: 11/1/2011]).

Vasconcellos, José Leite de (1933): «Portugués dialectal da região de Xalma (Espanha)», *Revista Lusitana* XXXI, 164-265. (Dispoñible en liña: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/etnologia/revistalusitana/31/lusitana31_pag_164.pdf; véxanse as *addenda* e *corrigenda* aparecidas no vol. XXXIII, 301-304: http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/etnologia/revistalusitana/33/lusitana33_pag_301.pdf [última consulta: 11/1/2011]).

Vasconcellos, José Leite de (1970[2]): *Esquisse d'une dialectologie portugaise (com aditamentos e correcções do autor, preparada com base no exemplar conservado no Museu Etnológico «Dr. Leite de Vasconcellos», por Mª Adelaide Valle Cintra)*, Lisboa: Centro de Estudos Filológicos. (Dispoñible en liña: http://purl.pt/160 [última consulta: 11/1/2011]).

VASCONCELLOS, JOSÉ LEITE DE (1985): *Opúsculos*, VI. Lisboa: Imprensa Nacional. Organizado por Maria Adelaide Valle Cintra: http://www.instituto-camoes.pt/cvc/bdc/etnologia/opusculos/vol06/opusculos06.html (última consulta: 11/1/2011).

VÁZQUEZ CORREDOIRA, FERNANDO (1998): *A construção da língua portuguesa frente ao castelhano: o galego como exemplo 'a contrário'*. Santiago de Compostela: Laiovento.

VÁZQUEZ CUESTA, PILAR / MARIA ALBERTINA MENDES DA LUZ (1971[3]): *Gramática portuguesa*. Lisboa: Edições 70.

VÁZQUEZ CUESTA, PILAR (2002): *O que um falante de Português deve saber acerca do Galego*. Lisboa: Colibri.

VELOSO, RITA (1997): «Rodrigues Lapa, professor da Faculdade de Letras de Lisboa», in Ivo CASTRO (ed.), *Actas do XII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Braga - Guimarães, 30 de Setembro a 2 de Outubro de 1996), II: Linguística Histórica. História da Linguística*, Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística, 587-604. (Dispoñible en liña: http://www.apl.org.pt/docs/actas-12-encontro-apl-1996_vol2.pdf (última consulta: 11/1/2011]).

VENÂNCIO, FERNANDO (2006a): «Bibliografia da língua na Galiza». (Disponible en liña: http://www.agal-gz.org/modules.php?name=Downloads&d_op=getit&lid=128 [última consulta: 11/1/2011]).

VENÂNCIO, FERNANDO (2006b): «*I see my language everywhere*. On linguistic relationship between Galicia and Portugal». (Conferencia pronunciada en Cork (Irlanda); dispoñible en liña: http://www.agal-gz.org/modules.php?name=IndyNews&MediaOp=get&idMediaAss=s2790&MediaName=venancio_cork_03_2006.pdf&MediaNum=1 [última consulta: 7/7/2012]).

VENÂNCIO, FERNANDO (2007): «Palavras doutra tribo. Sobre traduções de literatura galega», *Viceversa* 13, 25-54. (Dispoñible en liña: http://webs.uvigo.es/webatg/viceversa/files/13/VICEVERSA%2013_2007.pdf [última consulta: 7/7/2012]).

VENÂNCIO, FERNANDO (2010): «Unha proposta portuguesa para o léxico galego», *Grial* XLVIII/186, 102-107.

VITORINO, GABRIELA (1990): «L' *Atlas Linguístico do Litoral Português* (ALLP) - I. Fauna e Flora. Essai d'analyse dialectométrique», *Géolinguistique* IV, Bulletin du Centre de Dialectologie. Grenoble: Université des Langues et Lettres de Grenoble, 15-91.